

ДИЛБАР РАҲМАТОВА

МУҚИМИЙ ИЗДОШЛАРИ

(ҒУРБАТ ВА РОЖИЙ)

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

ТОШКЕНТ—1978

Раҳматова Д. Муқимий издошлари, УзССР
«Фан» нашриёти, Тошкент, 1978 йил, 56 бет.

Ушбу рисолада XIX аср охири ва XX аср бош-
ларида яшаб ижод этган ўзбек демократик ада-
биётининг намояндалари, талантли прогрессив
шоирлар, Муқимий адабий мактабининг издош-
лари — Ғурбат ва Рожийлар ижоди ҳақида ҳикоя
қилинади.

Рисола кенг китобхонлар оmmasига мўлжал-
ланган.

Р $\frac{70202-760}{355(06)-78}$ 146—78

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1978 й.

КИРИШ

Ўзбек халқининг илғор фикрли фарзандлари синфсиз жамият, инсон эрки, фаровон ҳаёт, фан ва маданият тараққий этган замонни асрлар мобайнида орзу килиб келдилар. Улар уз ижод намуналарида феодал давлат тартибларини қоралаб, замоннинг носозлигига норозилик билдирдилар. Гарчи улар қаттиқ таъқиб остига олиниб, чексиз зулм-қийноқларга дучор бўлсалар-да, ёрқин келажакка умид билан қараб, инсониятнинг юксак идеалларини тараннум қилдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi прогрессив аҳамиятга эга бўлди. Ўлканинг сиёсий-иқтисодий ҳаётида рўй берган бундай ўзгариш, маҳаллий халқнинг илғор рус маданияти, адабиёти, фан-техникаси ютуқларидан баҳраманд бўлишга, рус тилини ўрганишга интилиши прогрессив дунёқарашли шоирлар томонидан яратилган бадиий адабиётда ўз ифодасини топди. Айниқса, XIX асрнинг охири чорагида Туркистонда матбаачилик: китоб, газета ва журналлар нашр этишининг бунёдга келиши маҳаллий халқ онги тараққиётида ижобий роль ўйнади. Матбаачилик XX аср бошларида анча ривожланиб, Туркистоннинг йирик шаҳарлари — Тошкент, Самарқанд, Қўқонда тошбосма (литография) ва босмахона (типография)лар ташкил этилди, турли номда китоб, газета ва журналлар нашр қилина бошланди. «Тужжор» (1907), «Садои Туркистон» (1914), Самарқандда чиқадиган «Хуршид», «Самарқанд» (1913), «Тараққий», «Хуррият» (1917), Қўқонда чиқадиган «Садои Фарғона» (1914), «Тирик сўз» (1917), «Эл байроғи» (1918), «Турон» (1917) каби газеталарда давр зиёлилари ижтимоий аҳволга доир мақола ва шеърлар билан қатнашиб турдилар. Жумла-

дан, Ҳўқандий имзоси билан «Тужжор» газетасининг 1907 йил, 14-сонида босилган бир хабарда қуйидагиларни ўқиймиз:

«Бизнинг ислом аҳолиси хусусан Русия ва Туркистон мусулмонларининг бойи камбағали баробар газета ва мажаллаларнинг нима эканлигини билмай хоби гафлатда роҳат-роҳат уйғона олмай, кўп саналардан бери ётиб келдилар ва ҳеч бир сабабсиз бедор ўлолмадилар. Бир вақт XX аср туғди, роҳатижон шабадалари эса бошлади, бизнинг мусулмонлар ҳам бироз кенг ҳавога чиқиб ҳуррият қуқусидан бир онча нафас ола билиб туркий тили узра қирққа яқин ҳар хил газета ва журналлар чиқаришга мусонд қила олдилар».

Яна шу газетанинг 1907 йил, 11-сонида номаълум автор томонидан босилган «Қўй эганига қолди муштоғ бўлур экан?» сарлавҳали мақолада мактаблар йўқлиги тўғрисида фикрлар баён қилинган:

«Бизнинг Ҳўқанд шаҳрида 100 минг мусулмон бўлатурибда, биргина дона бўлсин тартибли мактабимиз йўқтур, бир-икки дона нўғой домуллаларнинг мактаблари ўлса ҳам ҳеч бир фойдали иш кўргизгонлари йўқдур».

Тўрақўрғонлик маърифатпарвар Исоҳқон (тахаллуси Ибрат) давр ҳаётида юз бераётган муҳим воқеалар ҳақидаги шеърларида халқ учун фойдали бўлган ҳар бир янгиликни табриклади. Шунингдек, у халқ ҳаётидаги қийинчиликлар, очлик-қашшоқликни кўриб ачинди. Жумладан, у 1910 йилларда меҳнаткаш халқ аҳволи оғирлашганини 15 банддан иборат мусаддасида шундай ёзди:

Фарғонада бу вақтида беқарз кимса йўқ,
Минг сўм ақалли қарзи бўлиб бўлса қорни тўқ,
Сарфу харажот айлаб ўзин айлади улўғ,
Бечоралар на қилғуси бордур чулуқ-чужуқ.
Келди буларни бошига бирдан балои қарз.
Бўлди тамом шоҳу гадо мубталои қарз¹.

Ибрат ҳамда бошқа демократ шоирларнинг ҳамкори, ҳамсуҳбати бўлган наманганлик шоир Нодим ҳам XX аср бошларида Фарғона водисидagi меҳнаткаш халқ ҳаётини тасвирлайдиган «Шикоят пахта» мухаммасини

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1913 йил, № 93.

ёзиб, унда камбағал кишилар бошидан кечираётган азоб-укубатли кунларни қуйидагича тасвирлайди:

Бир неча камбағаллар авқотини ўтқузолмай,
Қишлоқ маошларини асбобини тузолмай,
Ҳар кимсадин олиб пул, мингдин бирин узолмай,
Пахтага пул кўтариб, вақтида етказолмай,
Орқасида махосил, дехкончилик товонда².

Озарбайжонлик Али Ризо Искандарзода «Ҳуррият» газетасининг 1917 йил, 28-сонида босилган ёшларни илм олишга чақирувчи шеърисида, жумладан, шундай ёзади:

Солма бу қадар майлингни жома, шароба, ой болам.
Унларни бушла толиб ўл дарса, китоба, ой болам.

Бундай руҳдаги шеърлар, мақолалар, айниқса, Октябрь революцияси арафасида босилиб чиққан газета ва журнал саҳифаларида кўзга ташланган туради. «Садон Туркистон» газетасининг 1914 йил, 10-сонида шоир Муҳаммадшариф Сўфизоданинг «Ўқинглар, оналар!» мусаддаси босилган.

Шеърда қуйидаги мисраларни ўқиймиз:

Мунча ёмон шўрлади пешоналар,
Қизларимиз жорияи хоналар.
Сиз эдингиз жонлара жононалар,
Қадрингизни билмади девоналар.
Қумри билан булбулу бедоналар,
Яхши ўқур сиз ҳам ўқинг, оналар.

XX аср бошида Ўзбекистондаги маданий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида эскилик билан янгилик, реакцион кучлар билан прогрессив кучлар ўртасида кескин кураш бормоқда эди.

«Мен,— деб шикоятимиз ёзади Қўқонда ишлаган чоғларини эслаб, ўзбек халқи орасида рус тилининг биринчи тарғиботчиси бўлган Сатторхон,— ҳар вақтда мусулмонларни ўз фойдамиз учун русия тилини ўрганмоқликнинг зарур эканлигини баён қилур эрдим, зероки, русия тили бизга ҳукумат жорий қилиб турган русия халқининг тилидур деб. Ул вақтларда Ҳўқанд халқи ўшандоғ улур ишнинг (рус тилини ўрганишнинг) фойдасини чандон фаҳмламас эрдилар. Зуъмқол (фанатик) муллалар ҳам менинг хайриятимни қилмас

² Нодим. Танланган шеърлар, Тошкент, ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1964, 21-бет.

эрдилар. Аларга барча янги тартиблар бегона ва ваҳший кўринур эрдилар. Алар ул аҳволда дарвоқе яхши ва ёмонни(нг) фарқига бормас эрдилар»³.

Ана шундай тарихий шароитда прогрессив ижтимоий фикр вакиллари чоризмнинг колониал сиёсати ва жадидларнинг буржуа миллатчилиги руҳидаги идеологиясига қарши қаттиқ кураш олиб бордилар.

Ўзбек демократик адабиётининг намояндалари ўз идеяларини тарғиб этишда фойдаланиш мумкин бўлган ҳамма воситалардан — янги усулдаги мактаблардан, айниқса, бадий адабиётдан кенг фойдаландилар. Чунки: «сиёсий озодликдан маҳрум бўлган халқ қўлида адабиёт яккаю-ягона бир минбардирки, бу минбар устидан у ўз виждони ва ғазабининг ҳайқириғини эшитишга мажбур қилади»⁴.

XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти ва унинг илғор намояндалари ҳақида ҳам шундай дейишга тўла асос бор. Чунки бу адабиёт ҳам халқ орзу-истакларининг ягона минбари бўлиб хизмат қилди.

XIX аср иккинчи ярми ўзбек демократик адабиётининг йирик вакиллари Муқимий, Фурқат ва Завқийлар классик адабиётимизнинг Навоий, Турди, Махмур, Гулханий каби илғор вакиллари традицияларини давом эттирдилар. Шу тариқа улар XIX аср иккинчи ярмидаги Қўқон адабий мактабига асос солдилар. Шоирлар Гурбат ва Рожий ҳам ана шу мактабнинг вакиллари сифатида ўз салафлари Муқимий ҳамда Фурқат ижодидаги илғор анъаналарни давом эттириб, адабиётда танқидий реализмнинг шаклланишига бирмунча ҳисса қўшдилар.

Шу даврда майдонга келган диний-мистик адабиёт ўз гоёвий йўналишига кўра, демократик адабиётга тамомила қарама-қарши турди. Унинг Ҳазиний, Муҳйи каби намояндалари бадий адабиётда пессимистик қарашларни тарғиб этиб, фанатизмни ниҳоятда кучайтириб юборди. Бу адабиёт асл моҳиятига кўра, мазлум халқ оммасини жаҳолат ва эксплуатация остида сақлаш, уларнинг онгини заҳарлаш, ҳар қандай янгиликдан маҳрум қилиш борасида ҳукмрон синф манфаатига хизмат қилди.

³ «Туркистон вилоятининг газети», 1902 йил, № 12.

⁴ Л. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем, том VI, М., Изд-во АН СССР, 1955, стр. 350.

Фурқат, Муқимий, Завқий каби классик шоирлар ва уларга яқин турган Писандий, Анбар отин, Муҳаййир, Ғурбат, Нодим, Асирий, Сулаймонқул Рожий, Зорий, Ёрий, Бимий каби ижодкорлар халқнинг оғир аҳволига ҳамлард бўлиб, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётдаги тенгсизликни, оғир жабр-зулмни, жаҳолатни қоралаб, халқни илғор рус маданиятидан ўрганишга даъват қилдилар. Айни чоқда улар ўз ижодлари билан меҳнаткаш омма манфаатларини ҳимоя қилиб, халқни дунёвий масалалардан чалғитадиган ҳар қандай хатти-ҳаракатларга, тушкунликка маҳкум этадиган феодализм идеологияси ва диний-мистик қарашларга қарши кураш олиб бордилар.

Уларнинг юксик ахлоқ эгаи қилиш тарбиялаш масаласи ўзбек демократ шоирларининг диққат марказида бўлиб келди. Замонанинг энг виждонли, талантли кишиларини бирлаштирган бу оқимга мансуб адабиёт вакиллари асарларида ўтмиш классик адабиётининг энг яхши традициялари изчиллик билан давом эттирилди.

Ижодкорлар Муқимий, Фурқат, Завқий, Анбар отин сингари демократ шоирлар билан бир даврда, бир хил шароитда ҳаёт кечириб, бир-бирига яқин темаларда ва ҳамкорликда қалам тебратган. Шунинг учун ҳам устоз ва шогирдлар адабий меросини, улар яшаган давр адабий ҳаёти билан узвий боғлиқ ҳолда, бир-бирига қиёслаб ўрганиш лозим.

Ўзбек халқининг қадимий маданияти социализм ғалабаси туфайлигина юзага чиқди, қайта тикланди ва янги мазмунга эга бўлиб, гуллаб-яшнади.

Ўзбек совет адабиётшунослигида маданий меросимизни илмий ўрганиш, ўтмишда яшаб ижод этган қалам аҳллари, шунингдек, совет адабиёти равнақиға ҳисса қўшган сўз усталарининг асарларини кенг китобхонлар оммасига етказишда самарали ишлар қилиниб, бир қатор монографиялар чоп этилди. Хусусан, филология фанлари доктори, профессор Ф.К. Каримов⁵нинг «Ўзбек демократ шоири Муқимий ва унинг даври адабиёти» мавзудаги докторлик диссертацияси, қатор монография ва

⁵ Ф. К. Каримов. Ўзбек демократ шоири Муқимий ва унинг даври адабиёти, докторлик диссертацияси, Тошкент, 1962; Муқимий. Ҳаёти ва ижоди, Тошкент, Ғафур Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.

илмий тадқиқотларида XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги адабий муҳит, ўзбек демократик адабиётининг ўзига хос хусусиятлари, ғоявий-тематик мундарижаси, унинг йирик намояндalари Муқимий, Фурқат, Завқий ва уларга ёндошган демократик йўналишдаги қатор қалам аҳлларининг ҳаёти ва ижоди илмий асосда ёритилди. Бироқ бу билан адабиётшунослигимизнинг барча масалалари тўла-тўқис ёритилди, деб бўлмайди.

Демократик адабиётнинг йўналиш донраси кенг. У фақат Қўқондаги шоирлар билан чекланиб қолмайди, балки бутун Ўзбекистон территориясида, қардош Тожикистон республикасида яшаб ижод этган шоирлар, жумладан, хўжанд (ленинобод)лик Тошхўжа Асирий, наманганлик Нодим, Шавқий, андижонлик Абдураззоқ Бимий, Мунтазир, марғилонлик Хўжажон Рожий, Умидий ва бошқаларни ўзида бирлаштирган бўлиб, Қўқон адабий марказлик ролини ўйнар эди.

Уша даврда яшаб Муқимий, Фурқат, Завқий каби демократ шоирлар ижодидаги энг яхши анъаналарни давом эттирган илғор дунёқарашли шоирлар, хусусан, Ғурбат ва Сулаймонқул Рожий каби ижодкорларнинг ҳаёти ва ижоди махсус текшириш объекти бўлмагани сабабли ҳанузгача хрестоматия ва дарсликларда Муқимий издошлари четлаб ўтилади. Мазкур шоирлар ижодиётини ўрганиш, улар Муқимий мактаби вакиллари — Муқимий издошлари дейишимизга тўла асос бера олади. Улар ижодиётида халқчиллик мотивлари асосий ўринни эгаллайди. КПСС XXV съезди материалларида таъкидланганидек, «Ҳар қандай асарнинг ижтимоий аҳамиятига баҳо беришда ўз-ўзидан маълумки, шу асарнинг ғоявий йўналиши асосий мезон бўлиб келди ва бўлиб қолади»⁶.

⁶ КПСС XXV съездининг материаллари, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1976. 109-бет.

ШОИР ҒУРБАТ ҲАҚИДА

Шоир Ғурбат Муқимий адабий мактабининг таниқли намояндаларидандир. Ғурбат ҳақида дастлабки қисқача маълумотни профессор Н. М. Маллаев ва М. Аҳмадбоевалар беришди. Н. М. Маллаев «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1958 йил, январь ойида босилган «XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўзбекистонда маданий ҳаёт ва «Туркистон вилоятининг газети» мақоласида бундай деб ёзади: « . . . Меҳнаткаш болалари учун ўқув юртларининг очилиши муҳим факт бўлиб, интеллигенциянинг дунёқарашига ижобий таъсир этди. Гимназия темасида бир қатор шоирларнинг манзумалар яратиб, унда ўз таассуротларини баён этиши ҳам шундан далолат беради. Атоқли маърифатпарвар ва демократ шоир Ғурқатнинг «Гимназия» шеъри китобхонларимизга яқиндан таниш. «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида Ғурқат шеърдан ташқари гимназия ҳақида Ғурбат ва бошқа шоирларнинг шеърлари ҳам босилган. Шоир Ғурбатнинг шеъри газетанинг 1893 йилги 12-сонидан ўрин олган. Ғурбат гимназия таассуротлари, айниқса, унда турли тиллар ўргатилиши, интизом ва бошқалар ҳақида мамнуният билан сўзлайди. Бошқа шеърлар ҳам Ғурбат шеърига ўхшаш бўлиб, уларда гимназиянинг ижобий томонлари кўрсатилган, лекин унга нисбатан танқидий ёндошилмаган, чоризмнинг маданият-маориф тараққиётига ғов экани таъкидланмаган».

М. Аҳмадбоева «Шарқ юлдузи» журналининг 1958 йил, 4-сонида босилган «Рус ва ўзбек маданий алоқаларига доир» (XIX аср II ярми ва XX аср бошларида ўзбек демократик адабиётида маърифатпарварлик мотивлари) мақоласида Ғурбатнинг «Гимназия» шеъри ҳақида қуйидагича ёзган: «XIX асрнинг II ярми ва XX аср бош-

ларида яшаб ижод этган жуда кўп шоирлар ўз шеърларида ижтимоий тенгсизликдан, мустамлакачилик ҳаёт вужудга келтирган зулмдан шикоят қиларкан, айти вақтда руслар олиб кирган илм ва маърифатни юракдан куйладилар. Ғурбат деган шоирнинг гимназияга бағишлаб ёзган шеъри бу жиҳатдан жуда характерлидир:

Кириб сайр этмаган кўнглида кўп армон экан гимназ,
Маризи бедавонинг дардига дармон экан гимназ.
Биринчидан кириб боқсанг ҳама таъдил арконлик,
Бирон бир мамлакатда мисли йўқ айвон экан гимназ.

Шоир гимназияни «маризи бедавонинг дардига дармон экан гимназ деб таърифлайди, уни илм-фан кони, илм-фан эса, ҳамма мушкулларни осон қилувчи манбадир, деб кўрсатади».

Фурқатнинг ғазаллари доктори, профессор Ғулом Каримовнинг юқоридан номи зикр этилган диссертациясида XIX асрнинг иккинчи ярми, XX аср бошларида яшаб ижод этган шоир Каминага замондош бўлган бир қатор шоирлар, жумладан, Ғурбат ижодига берилган баҳо билан танишамиз:

Ғурбатни ўз йўлида, шеър айласа сўзида,
Измор шоирида қанду асал мазоси.

Академик Т. Н. Қориниёзий XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида Ўзбекистондаги маданий-адабий ҳаётга характеристика берар экан, шу давр прогрессив шоирлари ижоди ҳақида алоҳида тўхталиб, уларнинг ижтимоий-адабий ҳаётда тутган ўрнини таъкидлайди. Рус тилининг омма ўртасида кенг тарқалишида шоирлар ролига баҳо бериб, шундай дейди:

«Ўзбек шоирларидан Фурқат, Ғурбат, Нодим ва бошқалар рус адабиётини, ўзбекча таржималари пайдо бўлишидан олдин, асл нусхаларидан диққат билан ўргангандирлар. Рус шоири ва ёзувчиларининг асарларини дастлаб ўзбек тилига таржима қилганлар ҳам шуларнинг ўзларидир»¹.

Ғурбат ўзбек халқи ҳаётига сингиб келаётган рус фани ва маданиятини мамнуният билан кутиб олиб, ўз шеърларида «первой класс», «карантин», «коляска» сингари русча сўзлардан ҳам фойдаланган. Бу унинг рус

¹ Т. Н. Қориниёзов. Совет Ўзбекистони маданияти тарихидан очерклар, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти 1956, 73-бет.

тилини ўрганишга бўлган иштиёқини ва маълум даражада ўзлаштириб олганини кўрсатади. Бироқ уни таржима қилиш даражасида билгани ҳақида замондошлари хотираларида ҳам, девонга киритилган шеърларида ҳам бирорта маълумот йўқ.

ГУРБАТНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ

Убайдулла Махдум Ғурбат тахминан 1850—53 йилларда Фарғона область, Киров районида қарашли Қапаянги қишлоғида туғилди. Унинг отаси Қаримберди меҳнаткаш, камбағал оиладан бўлиб, қўл кучи билан тирикчилик қилар эди. Ғурбатнинг болалиги Қапаянгида ўтади. Кейинчалик у Қўқондаги мадрасалардан бирида ўқийди. Бу даврда Муқимини, Ғурқат бешчилигида адабли мактаб мавжуд бўлиб, шеър ихлосмандлари тез-тез тўпланишиб турар, шеърхонлик кечалари ташкил этиб, ёзган шеърларини ўқиб берар, мунозара қилардилар. Ғурбат ҳам ана шу шеърый баҳслардан баҳраманд бўларди.

Ғурбат мадрасани тамомлагач, Қапаянгига келиб деҳқончилик билан шуғулланади, оғир иқтисодий қийинчиликда яшайди.

Шоирлар Махмур ва Муқимийнинг «Ҳапалак» шеърлари орқали биз ўша даврдаги ижтимоий ҳаётни кўз олдимизга келтирамиз. Унда фақирона ҳаётнинг аянчли манзаралари реалистик тарзда чизиб берилади. Шунингдек, Ғурбатнинг воқебанд шеърлари ҳам ўша тутқун ҳаётнинг ҳаққоний кўринишларини гавдалантиради:

Ун келур бозор куни деб, ўлдук охир оч қолиб,
Топмадук бир зарра тўйма кўча-кўйга кўз солиб.
Бир куни хуфтон намозига чиқай деб кўчада,
Дафъатан беҳуд йиқилдим бемажолликдан толиб².

Шоир бахтсиз замона мусибатларидан қайғу-ҳасратга берилади, ҳақсизлик, адолатсизликдан фарёд чекади:

Қўлимда пора йўқ экмак, емакка зор мискинман.
Ақиқдин ҳам қизилроқ бебизоат хор мискинман.
Агар ўлдим десам оч, кимса шафқат хубзини бермас.
Бу пинҳон нуктадин қувват кетиб афгор, мискинман
(469-бет)

² Девони Ғурбат, қўлёзма, ЎзССР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, инвентарь № 10067, 488-бет. Бундан кейинги мисралар ҳам шу девондан олиниб, саҳифа бети қавс ичида, шеърый парча ёшида берилади.

Қуйидаги икки мисрада шоир халқ иборасини келтириш йўли билан ҳаётнинг аянчли кўринишини ўз турмуши мисолида ёрқин ифодалаб беради.

Чақирсам маъзилмда нони қоқ йўқ,
Ҳама муш эҳтиёж этиб асога (513-бет).

Бу ерда Ғурбат образли ўхшатишни ўринли қўллайди. У халқ иборасини шеърга киритиш билан оиласида ҳукм сурган қашшоқликни кўрсатади. Шоирнинг бундай аҳволини кўриб ҳоким синф вакиллари уни яна таҳқиқлаш, камситиш, ҳақоратлашга уринадилар. Лекин Ғурбат уларга ҳам шеър билан кескин жавоб беради. Шоир ҳаммавақт ўз инсоний қадр-қимматини, иззат-нафсини балад тутади. Гарчи, Ғурбат ейишга нон тополмай, қоқ уйда ҳаёт кечирсада, руҳан тушқуликка тушманди, қорни тўқ, яхши кийинганлардан ўзини юқори қўяди. Шоирга нисбатан қўпол муомалада бўлиб, уни ҳақоратлаган кишиларни ғазаб билан аямай фош этади:

Суханни ҳар қачон таҳқиқ қилиб айт,
Қелиб ё воқифи асрор бўлиб айт.
Тамаъгирлик қилиб бордимму нон деб,
Мазаммат қилма эмди, ину он деб.
Десаи мундин кейин беҳуда сўзни,
Жаҳонда қўймагайман сен ҳўкузни (500-бет).

Бу сатрларда икки гуруҳ, икки синф вакилларининг маънавий қиёфаси гавдаланган.

Ғурбатнинг яқин танишларидан бўлган шоир Бузрукхон Ҳокий Бешариқнинг Работ қишлоғида яшар эди. Ғурбатнинг бир маскан бино қилишга эҳтиёжи борлигини сезган Ҳокий унга пойдеворга ишланадиган тошдан юборишни ваъда қилади. Лекин орадан бир неча ой ўтади, тошдан дарак йўқ. Шунда Ғурбат ҳазиломиз ёзилган қуйидаги тўртликни Ҳокийга юборади:

Нега Бузрукхон биродар бизга ул тош келмади,
Йигласам маъюслигимдин кўзга бир ёш келмади.
Ваъдага қилмоқ хилоф журми азимдур билсангиз,
Вақти хирманда нега арзан билан мош келмади?

Бу мисраларда муҳтожликда яшаган шоир ҳаётнинг кўринишлари намоён бўлади.

Ғурбат Бухоро шаҳарида ҳам маълум бир муддат истиқомат қилади. Бу шоирнинг «мискинман» радифли шеърининг қуйидаги байтидан кўринади:

Убайдуллаҳ отим бор арсада аммо лақаб Ғурбат,
Бухорода мусофир соҳиби ашъор мискинман (469-бет).

Ғурбат Бухорога нечанчи йилда бориб, у ерда қанча вақт бўлганлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Унинг шеърларидан Муқимийга ўхшаш Фарғона водиси бўйлаб сафар қилгани кўринади. У сафари давомида Гурақурғонда шоир ва тарихчи, маърифатпарвар Исоқ-хон тўра Жунайдуллаев (Ибрат) ҳузурида меҳмон бўлади. Улар адабий суҳбат ҳам шеърхонлик кечалари ўтказдилар. Ибрат билан учрашув, ўзаро суҳбатлар Ғурбат ижодида изсиз ўтмаган, албатта. Шоир саёҳат давомида кўрган-кечирганларини баён қилиб, 19 банддан иборат мухаммас яратади.

Ғурбатнинг араб мамлакатларига қилган сафари таассуротлари йигирма етти байтдан иборат шеърда ифодалангандир. Шеър номланмаган. Биз уни мазмунидан келиб чиқиб, шартли равишда «Саёҳатнома» деб атадик. «Саёҳатнома»нинг бошланиши жуда характерли бўлиб, биринчи байт саёҳат таассуротларининг хулосаси десак, арзийди. Шоир ўз ватанидан чиққанидан сўнг кўп қийинчиликлар, азсб-уқубатларни ўз бошидан кечирганига ишора қилади, сатрларда ватанпарварлик мотивлари жаранглаб туради.

Кайси кун чиқдим ватандин роҳати жон кўрмадим.
Кузги буғдой ордидин ёғлиқ патир нон кўрмадим.

Ғурбат ўзи кўрган шаҳарлар характеристикасини изчиллик билан баён этади.

Бадаху ўтгач Қора денгиздин ул кун Бокуга,
Шамсу ой, юлдуздин ўзга бир қадрдон кўрмадим.
Федоровский бирла Ростов, Богчасаройидин ўтиб,
Бил Севастополда бешак дилкаш инсон кўрмадим.

Шоир бир қанча шаҳарларни кўриб, уларнинг ҳеч бирини ўзининг Фарғонасига ўхшатмайди:

Сябъа иқлимни рамузи ўхшамас Фарғонага,
Ҳожи Ғурбат сўзларингда зарра ёлгон кўрмадим (466-бет).

Ғурбат 1893 йилда Тошкентга келиб, йирик илм-фан даргоҳи ҳисобланган гимназияни бориб кўради. Сўнгра ўз таассуротлари асосида «Гимназ» шеърини ёзади. Бу эса унинг янгиликка, илмга бўлган қизиқишини кўрсатади.

Бизнингча, Муқимий, Фурқатлар билан яқин алоқада бўлган, улар ижодига ўз матбуоти саҳифаларидан кенг ўрин берган «Туркистон вилоятининг газети» муҳаррири Н. П. Остроумов, айни пайтда Муқимий, Фурқат мактабининг йирик намояндалари ижодига ҳам бепарқ карамагандир. Бинобарин, шу мактаб намояндалари билан бевосита ёки бавосита алоқа боғлаб, улардан фойдаланиб, ўз гоёларини кенг омма ўртасида тарқатишга интиланган бўлиши эҳтимол. Гимназияга ҳар ким ҳам, айниқса, маҳаллий халқ вакиллари кира олмасди. Фурбатнинг гимназияда бўлиб, машғулотларни кузатиб, ўқитувчилар мажлисида қатнашиб, у ерда ўқитилаётган фанлар, тартиб-қоидалар билан танишувида бирор манфаатдор кишининг унга ҳомийлик қилганлиги сезилиб турди. Фурбат гимназия таассуротларини шеърини мисраларда ифодалайди. Шеър «Гурбат деган шоирнинг шеъри» номли сарлавҳа остида ўша даврда Туркистонда ўзбек тилида нашр этиладиган ягона газета «Туркистон вилоятининг газети» нинг 1893 йил, 12 апрель сониди босилиб чиқадди.

Фурбат ижодининг йўналиши ҳукмрон синф вакилларига зид бўлганлиги туфайли маҳаллий амалдорлар, бойлар шоирни таъқиб остига олиб, маънавий эзишга ҳаракат қилиши табиий бир ҳол эди. Фурбат Бухоро, Тошкент, шунингдек, Арабистон шаҳарларида маълум бир муддат яшаб, кейинчалик Қонибодомда муқим туриб қолади. Эҳтимол шоир ҳаётининг сўнгги йилларида ҳукмрон табақа сиқиги остида ўз қишлоғидан кўчиб кетишга мажбур бўлгандир.

У бой-бадавлат кишиларни ёқтирмаган, улар билан ҳамсуҳбат бўлишни ҳам истамаган. Ҳатто ўз болаларига бойваччалар билан ўйнашга ижозат бермаган. Фурбат давлатманд кишиларни камбағалларнинг душмани деб билган.

Шунингдек, у дин аҳлларига нисбатан муросасиз бўлган, мурид овлайдиган эшонларга нафрат билан қараган. Маҳалласидаги бойлар, қозилар совға киритганларида, шоир: ҳовлимнинг тупроғи менга овқат бўлади, деб уларнинг совғасини қабул қилмаган.

«Ёз кунларидан бирида шоирнинг иморат солаётганини эшитган қози унга ёрдам сифатида ун, гуруч, қўй олиб, кўрганга келади. Қозининг келаётганидан хабар топган Фурбат ҳовлидагиларга йўқ деб айтишни тайин-

лаб, ўзи ташқаридаги чорбоққа чиқиб ўтиради. Меҳмонлар келиб кетгач, шоир ҳовлига кириб, қози супанинг қаерида ўтирганини сўрайди ва унинг ўтирган ўрнидан 2 метр чуқурликдаги тупроқни қаздириб олиб, кўчага чиқартириб ташлайди. Қози келтирган нарсаларни эса шундайлигича қайтариб юборади».

ГУРБАТ «САЁХАТНОМА»ЛАРИ

«Саёхатнома» жанри форс-тожик адабиётида қадимдан мавжуддир. Узоқ саёхатлар натижасида саргузашт асарлар яратилган. «Саёхатнома»ларга хос хусусиятлар шундаки, уларда шоирлар ижтимоий ҳаётга, халқнинг турмуш кўринишларига ўз муносабатларини билдирадilar, бу жанр намуналаридаги табиат тасвири эса воқелик оасида муҳим компонент—фон булиб хизмат қилади. Айни замонда, бу шеърлар авторларнинг ўз характеристикасини, улар ҳаёти, аҳволи, руҳияси ҳамда давр воқеаларига муносабатларини ҳам билдириб туради.

XIX асрнинг II ярмига келиб, Қўқондаги ўзбек демократик адабиёти намояндалари «Саёхатнома» жанрида асарлар ярата бошладилар. Худди шу даврда Муқимийнинг «Қўқондан Шоҳимардонга» «Қўқондан Фарғонага», «Қўқондан Исфарага», «Исфара саёхатидан» каби асарлари яратилди.

Муқимийнинг «Саёхатнома»сига ўз даврида назиралар ҳам ёзилди. Шоирлардан Фурқат, Завқий ва Ёркентда яшаб ижод этган шоир Тажаллий Муқимий асарларидаги вазн, қофияларни сақлаган ҳолда «Саёхатнома»лар ёзишди.

Маълумки, наманганлик шоир Нодим (1844—1909) нинг «Саёхатнома таассуротлари» шеърида унинг 1899 йилда Самарқанд—Тошкент саёхати даврида олган таассуротлари, кечинмалари ифодаланган. Бу шеър ҳам мактуб, ҳам саёхатнома тарзида ёзилган. Шоир Гурбатнинг шеърини ҳам «Саёхатнома», ҳам мактубнома жанрига киритиш мумкин, кўпроқ мактубномага яқин туради. Шоир шеърда ўз кечинмаларини ёр-дўстларига ошкора қилади, сафар пайтида ўзи кўрган қишлоқ ва шаҳарлардаги аҳвол, мингбоши, қози ва бошқалар тўғрисида маълумотлар беради.

Гурбат «Саёхатнома»сининг ёзилиши Андижон зилзиласидан кейинги йиллар (1902—1903)га тўғри келади.

Қўқондан Наманганга қилган саёҳатида шоир йўл-йўла-кай қишлоқларда тўхтаб, қишлоқ кўринишлари ва у ердаги кишилардан олган таассуротларини баён этади. Мухаммаснинг илк сатрларидаёқ шоир дунёда кўп азият чекканини айтади:

Кўп азийятни тортиб ёроларим жаҳонда,
Қолдим чиқиб Хуқанддин Мазгил деган маконда,
Ош ўрнига нажосат ҳар қайси бир дўконда,
Дар балдан Наманган, сардоба Исфaxonда,
Эсон-омон юрубман алҳол шул замонда.

Кўп қийинчиликларни бошидан кечирган, одамлардан, замонадан мурувват кўрмаган кишигина ана шундай кайфиятларга берилиши мумкин. Шоир Қўқон—Наманган—Андижон бўйлаб саёҳат қилади, у қаерга бормасини бир хилда аяпчили ахволни кўради. Шоирнинг ўзи ҳам иқтисодий қийинчиликларда кун кечиради. Сабаби, у асосан, деҳқончилик билан машғул бўлгани ҳолда ижод қилар, озгина ердан келган даромад оилани таъминлай олмас, оқибатда кўп тангликлар келтириб чиқарарди. Шунинг учун ҳам хаста кўнгилдаги «дардаламлар»ни акс эттирувчи мисралар «Саёҳатнома»да кўпроқ кўзга ташланади.

Ҳожи афанди Исҳоқ аълам мусаллами кул,
Борсам Азимжон отлиқ дўстимга ахтариб пул,
Ё бермади аниқ бир равшан жавобини ул,
Кўрганда агниёни арвоҳидин бўлиб қул,
Дарду аламларим бор бемор устихонда.

Шеърда образлар галереяси берилади, салбий образлардан Бешариқ қозиси Тошхўжа, Ҳожи, Абдурахмонбой, Азимжон, Холмуҳаммад, Усмонхўжа ва бошқалар нафрат билан тилга олинади, уларга хос хусусиятлар таъкидланади. Ғурбат ўз мухаммасида муттаҳам бир шахс тўғрисида жуда муфассал сўзлайди, уни шу даражада реал хусусиятлари билан таърифлайдики, ҳамқишлоқлари ҳеч қийналмасдан мингбошининг мирзаси Усмонхўжа ҳақида сўз кетаётганини фаҳмлаб оладилар.

Ранги чўтур, кўзи кўк, исми ниҳон сариғ рў,
Бепул агар тозилса, ҳар ерда чойи хушбў,
Бир курталиқ пишиқ сурп ҳиммат қилиб художў,
Ҳовлига тез юборсин гугурт билан томоқў,
Алҳол мустақимман бормоқлигим гумонда.

Юқоридаги мисралардан кўриниб турибдики, шеърдаги салбий шахсларнинг шоирга мўносабати минглаб

авом халққа қилинадиган муносабатларнинг биридир. Мазкур образларга хос бўлган хасислик, бойлигига қараб муомала қилиш, ваъдасида турмаслик, иккиюзламалик шу тоифадаги кишиларнинг ҳаммаси учун характерlidir.

Фурбат мухаммасда кўпинча дўсти Исоқхон (Ибрат)га мурожаат этиб, ғам-аламларини унга изҳор қилади. Исоқхон Қўқон мадрасасида таҳсил олган, маърифатпарварлик ишларини йўлга қўйишга интилган, расмий доираларда юқори мартабали кишилардан ҳисобланган. Исоқхон билан Фурбат ўртасида кўп йиллик алоқалар мавжуд бўлиб, улар бир-бирларига маслақдондир дейишга тўла асосимиз бор. Уларнинг «Сайёҳнома» ва «Ҳақийқатнома» фаолиятларини урганиш ҳамда «Саёҳатнома» сатрлари бизни шундай хулосага олиб келади. Хусусан, асарда Исоқхон яшаб турган жойга боришга бегоҳат «кўнгил тугёни», «ҳожидан тўра» номининг самимият билан қайта-қайта тилга олиниши, унга тез-тез мурожаат қилинганлиги бежиз эмас, албатта.

Ҳожидан тўра афанди қозидан Тўрақўрғон,
Шухратдан номларидур Исо сифат Исоқхон,
Гўёки бир эшондек айлаб фақирни меҳмон,
Қолдим кўруб таажжуб хоналарини ҳайрон,
Ҳодис деманг қадимдин ошно эдик ниҳонда.

Фурбат бир-икки банд Наманган тасвирида у ерни чиройли, хушманзара эканлигини айтиб, «дунёдаги нимарса ўз масканида хордур», деб қадрсизлигидан афсусланади.

Инсон қадр-қимматининг ерга урилиши, эътибор қозонмаётгани ҳақидаги фикрларни Муқимийнинг:

Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим Муқимий мардуми Фарғонаман³.

Ҳазратнинг:

Ўзга ердин келсам эрди ортар эрди иззатим,
Ҳазрат, айбим будурки шоирни Хўқандимен⁴.

байтларида кўрамыз.

Шоир бир бандда аравада юришнинг ноқулайлиги ҳақида сўзлар экан, айни замонда, янги чиққан коляс-

³ Муқимий. Асарлар тўплами, нашрга тайёрловчи Ғ. Қаримов, 1-том, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1960, 151-бет.

⁴ А. Қайюмов. Ҳазрат, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1959, 23-бет.

ка ва унинг афзалликларини тавсифлайди. Бу эса ўзбек халқи ҳаётига кириб келаётган янгиликларга нисбатан шоирнинг муносабатини кўрсатади. Агар Муқимий «Саёҳатнома»сининг «Қўқондан Шохимардонгача» қисмида:

«Дўрмонча»га кетдим ўтиб,
Ёқамни ҳар соат тутиб,
Ётдим ул оқшом ғам ютиб,
Дашти қароқчизор экан —

деб қароқчилардан хавфсираганини айтса, Ғурбат ҳам шунга ўхшаш фикр билдиради. Мазгил деган жойнинг ифлослигини, қароқчиларнинг кўплигини айтади:

Бил сарт аробасига тушган киши шалойим,
Икки каласини қўриқиб қўйиб,
Бошлаб мени чўлiston йўлга азал худойим,
Қўрқиб қароқчилардин махфи кўнгулда доим,
Чекмас эдим бу янглиг кулфатни кўп дегонда.

Муқимий ва Ғурбат шеърларида қайта-қайта тилга олинаётган қароқчилар тимсолида мамлакат ҳаётидаги нотинчлик кўринишларининг умумлашма ифодаси акс этган деб қараш мумкин.

Шоир замонасидаги норасоликлардан азият чекиб, кўнглига озор берган шахслардан шикоят қилиб, лаганбардор, иккиюзламачиларнинг ярамас феъл-атворидан ғазабга келади. У ҳаммавақт ростгўйлик, ҳаққонийлик учун курашади. Агар Муқимий доимо ҳақиқатни куйлаш тарафдори эканлигини айтиб: «Ғар қилич бошимга ҳам келса дегайман ростин» деган бўлса, Ғурбат ҳам худди шундай фикрни билдириб: «Ёлғон сухан демасман бўйнимга солса гуллар» деб ёзади. Бу эса шоир ижодига реалистик майлнинг уступлигини кўрсатади.

Ғурбат 1885—1890 йиллар орасида Арабистон саёҳатига чиқади. Шоирнинг мазкур саёҳат таассуротларига бағишланган шеъри саёҳат характери, ундан кузатилган мақсадни белгилашимизга ёрдам беради. У қаерда бўлмасин меҳнаткаш омманинг ҳаёти оғирлигини кўради. Ҳар бир шаҳарни қисқача таърифлаб, унинг табиати, обод ёки хароблиги, у ёрдаги ҳаёт тўғрисида маълумот беради:

Руму Истамбулда кездим муддати бир ой туриб,
Доимо ёмғур ёғиб бир оби ҳайвон кўрмадим.
Сўнгра бир Байрут деган манзилда бир кеча ётиб,
Сайидо ҳам Хаккада маҳбуби тобон кўрмадим (466- бет).

Ғурбат кўп шаҳарларда бўлиб, «муқаддас» жойлардаги ҳаётни ўз кўзи билан кўриб, мусофирликда кезар экан, оиласи, дўст-ёрларини соғинади. У дилкаш ҳамсуҳбат қидириб бераҳм кишиларга дуч келиб, мактаб-мадраса ахтариб топа олмайди. Кўрган-билганлари уни ўйлаштириб қўяди. Ўз ватанида шодлик, илтифот кўрмаган шоир ўзгалар юртида янада мискичиликни бошдан кечиради. Ўз туғилган шаҳрини қўмсайди.

Бу «Саёҳатнома»лар ўша давр ҳаётини, яъни чор Россиясига қўшиб олинган Туркистон ўлкасидаги барча қишлоқ ва деҳқонлар турмушини, мусулмон шарқи мамлакатларидаги халқлар ҳаётини ўрганишда ўзига хос қимматга эга.

ҒУРБАТ — МАЪРИФАТ НАРВАР ШОИР

XIX асрнинг охирларида Ўрта Осиё миқёсида Тошкентнинг иқтисодий, маъмурий-маданий марказ сифатидаги мавқеи янада ортди. У илм-фан ва рус маданиятини тарқатувчи марказга айлана борди. Бу янги тартибдаги гимназия ва рус-тузем мактабларининг ташкил этилиши ўлка маданий ҳаётида катта аҳамият касб этди. Тошкентга Ўрта Осиёнинг турли жойларидан прогрессив йўналишдаги шоирлар келиб туришарди. Жумладан, 1889 йилда Фурқат (1858—1909) Тошкентда келиб, 1891 йилнинг ўрталаригача Кўкалдош мадрасасидаги ҳужрада яшайди. Шоир шу йилларда рус илм-фани, техникаси ва маданиятини улуғлаб, тарғиб қилувчи бир қанча шеърлар ёзди. Унинг «Гимназия» шеъри бунга яққол мисол бўла олади.

Шоир Нодим «Саёҳатнома» шеърида Тошкент, хусусан, гимназия таассуротларига катта ўрин беради. Фурқатдан уч йил кейин, яъни 1893 йилда шоир Ғурбат ҳам гимназиядан олган таассуротларини «Гимназия» шеърида ифодалайди. Ҳар учала ўзбек шоирда Тошкентдаги гимназия чуқур таассурот қолдиради. Улар ўзларининг гимназия тўғрисидаги шеърларида гимназия биносининг муҳташамлиги, гўзал қилиб қурилгани, у ерда кўпсонли ёш ўғил болалар таълим олаётгани, муаллимларнинг мартабаси баландлиги, донишмандликда Афлотун ва Сўқротдан устун туришлиги, гимназияда ўқувчиларга бир неча хорижий тиллар ўргатилаётганлигини ёзади-

лар. Ҳар бир шоир ўз нуқтан назаридан гимназияни олқишлайди ва тавсияфлайди.

Фурқат ўз шеърида ўзбек халқининг тарихий ўтмишини эсга олиб:

Эсизким, биз(нинг) ўтмуш хону беглар
Кечиб ишратда зойиъ субҳу шони.
Кетурмай ёнига бир аҳли дониш,
Ўзига хос этиб неча авоми.
Чу илму фазл элини тутмадилар,
Қилибон тарбиятда эҳтиромни⁵.

деб ёзади.

Фурбат гимназияни юқори баҳолайди. Шоирга айнақса, ўқувчиларнинг одоблиликлари, мударриснинг саволига рўхсат олиб жавоб беришлари маъқул тушади. Ёуроат шогирдлар кетгач, ўқитувчиларнинг суҳбат-мажлисларида ҳам иштирок этиб, уларнинг билим савиясига аҳамият беради. Яна шуниси диққатга сазоворки, у ўз шеърининг охирида Тошкентдагидек гимназияни ҳеч бир мамлакатда кўрмаганлигини айтади:

Кириб сайр этмаган кўнглида кўп армон экан гимназ,
Маризи бедавони дардига дармон экан гимназ.
Биринчидан қараб боқсанг ҳама таъдил арконлиғ,
Бирон бир мамлакатда мисли йўқ айвон экан гимназ.
Мударрисдан ишорат бўлса, тургач мен билурман деб,
Туруб устодига тақдир этиб олхон экан гимназ.

Ки шогирдлар чиқиб кетган сўғин жумла мударрислар,
Ажаб суҳбат қуруб мажлис ила майдон экан гимназ.

Нодимнинг шеърида диндор ва бойларнинг илмсизликлари, бойлик орттириш ва айш-ишратга ҳирс қўйганликлари қаттиқ қораланади.

Ҳайфким, атфолл аҳли дину исломни наби
Аксари бебаҳраю идроки кал-аҳжордир.
На улуми дин ўқурлар, на улуми ҳандаса.
Жумла машғули тижорат, пахта дер дайёрдур.

Фурқат ва Нодим гимназияни маърифат маркази сифатида тавсияфлаш билан бирга хону бекларнинг, риёкор дин аҳллариининг жаҳолатда ўтганликларидан, илм-фан тараққиётига тўсиқ бўлганликларидан афсусланадилар. Фурқат шеър охирида илмли кишилардан давлат-идора ишларида фойдаланиш зарурлигини ўқтиради. Но-

⁵ Фурқат т. Танланган асарлар, нашрга тайёрловчи Холид Расул, 2-том, Тошкент, 1959, 20-бет.

дим эски мактаб билан солиштириш натижасида ҳикматхона гимназияга офаринлар айтади. Ғурбат гимназиядаги янгича тартибга, ўқувчиларнинг хулқига, ўқувчилар ва ўқитувчилар ўртасидаги муносабатга алоҳида аҳамият беради. Дарслардан сўнг ўқитувчиларнинг суҳбатлашиши (мажлислари) ҳақидаги байт ҳам эътиборга лойиқ. Ғурбат гимназияда дарсларга кириб ўтирган, ўқитувчилар мажлисида қатнашган, бу ердаги тартиб-интизом, илм билан атрофлича танишган. Шоир гимназияга чет эл саёҳатидан кейин кирган. Чунки у шеърнинг охирида шундай дейди:

Кезиб мен неча иқлим кўрмадим, Ғурбат, баён этсам,
Магар кўрдим келиб Тошкандда пур дур кон экан гимназ.

Эски схоластик диний мактаб, ўрта ер тишидаги мадраса таълимини кўрган шоирлар учун гимназиядаги замонавий ўқув-тарбия ишлари ҳайрон қоларлик янгилик эди. Уни шоирлар шодлик билан олқишладилар, халққа тарғиб қилдилар. Шу билан бирга улар илм-фанга, маданий тараққиётга бўлган ўз муҳаббатларини ифодаладилар, мактаб ва маорифнинг янгича тартибда, замон талабларига жавоб бера оладиган тарзда уюштирилишига хоҳиш билдирдилар.

Бу кичик мисоллар илғор фикрли ижод аҳлининг маориф, ўқиш-ўқитиш ишларига қанчалик диққат-эътибор берганликлари, халқнинг келажаги, тақдирида илм-фан устун ўрин эгаллашини тўла англаб, унинг янада мукамаллашувини истаганликларини яна бир бор тасдиқлайди.

* * *

*

Демократик адабиётдаги социал типлар галереясида реакцион дин аҳллари образи алоҳида кўзга ташланиб туради. Муқимий традициясини маълум даражада изчиллик билан давом эттирган Ғурбат ижодида ҳам, айниқса, зоҳидлар, шарнат пешволари диндорлар ҳақида байт ва шеърлар мавжуд.

Майфурушлар ходими бўлмоқ керак, Ғурбат сенга,
Топмадинг бир манфаат ҳаргиз бу тасбиҳ донадин

(273-бет).

Диний китобларда ёзилишича, нариги дунё «асосий» ҳисобланади. Худо марҳаматига муяссар бўлиш учун

ибодат билан машғул бўлиш лозим. Шундагина жаннатнинг эшиги очилади. Ғурбатнинг лирик қаҳрамони—ошиқ эса гўзалга сифинади, жаннатга киришдан кўра, ёрнинг остонасини ўпишни ўзига юқори мартаба деб билади. Шоир зоҳидларни беҳуда тоат қилувчи риёкорлар, худбинлар деб атаб, уларнинг мунофиқона феъл-атворларини қоралайди. Ғурбат шу дунёда яхши ҳаёт кечирिशга интилиш, реал гўзалларнинг жамолидан баҳраманд бўлишни тарғиб қилади. Аёлларга муҳаббат қўйишни гуноҳ деб ҳисоблайдиган руҳонийлар номигагина тоат-ибодат қилаётганликларини айтади:

Эй зоҳид, шароб ичмай умрингни бериб қўлдан,
Тоатга қилиб така беҳуда савоб эттинг (353-бет).

Ғки.

Қочибсен, зоҳидо, ушбу муҳаббатхонадин доим,
Риё бирлан масождларда нуқсонлиг номоз эттинг
(74-бет).

Юқоридаги байтлардан кўриниб турибдики, шоир зоҳидлар тақвосига, уларнинг риёли номозларига шароб, ишқ-муҳаббатни қарама-қарши қўйиб, кейингисини афзал кўради.

Зоҳидларга қарши қаратилган фикрларни XIV аср дунёвий адабиёт вакиллари, шунингдек, Навоий, Бобир, Фузулий, Машраб, Огаҳий, Муқимийлар ижоди мисолида ҳам кўрамиз. Шоирлар зоҳидлардан қаттиқ нафратланиб, бадбинлиги, таркидунёчилигидан газабланиб, тавба-тазарру қилиш, ҳаёт шодлиги ва неъматларидан воз кечиш чақириқларига қарши чиқиб, уларнинг кирдикорларини фош этадилар. Жаннатга қарши — ҳаёт гулшани, ҳурга қарши — ёр, кавсарга қарши — шароб образларини яратадилар.

Шоир диндорлар қиёфасини тасвирлар экан, уларнинг хатти-ҳаракатлари, кирдикорларига эътиборини жалб этиб, дин аҳллариининг қилмиш-кечирмишларини таъсирли қилиб, бадий тарзда ифодалайди.

Ғурбат «баринг» радифли шеърида ислом дини ихлосмандларига ўз муносабатини ошкор қилади. Шуниси характерлики, бунда бирор якка шахс эмас, балки бир хил тоифадаги кишилар — риёкорлар гуруҳи устида гап боради. Шоир фирибгар, товламачи, ҳалол-ҳаромнинг фарқига бормайдиган, тамагир, қузғун руҳонийларини очикдан-очик ҳажв остига олади:

Оч қолиб овқат тополмай бир нафаслик умр учун,
Мулку динга рахна солган аҳли имонсен баринг.
Донмо худ мурда гўштидин тановулар қилиб,
Зоғу қузғунларга ўхшаб шоду хандонсен баринг.
Иҳтироз этмай ҳароми муттафақдин заррадек,
Тўда қилмоққа најосатни саройбонсен баринг (495-бет).

Бундай мазмундаги байтлар Муқимийнинг дин аҳллари ҳақидаги шеърларига ҳамоҳанг. Хусусан, бу ўринда Муқимийнинг «Авлиё» шеърини эслаб ўтишнинг ўзи кифоя.

Тоза илкани ювиб, ейдур ҳалол англаб гумон,
Учраса ҳар ердаким макруҳу мурдор авлиё⁶.

Қиёс қилинган байтлар бир-бирини тўлдириб, социал синф вакилларига тўғри характеристика бериб, бизда яхлит тасаввур ҳосил қилади. Шунингдек, Фурбат ислом қонунарининг амалга оширилишини назорат қилиб турадиган қозиларни ҳам қаттиқ танқид остига олиб, уларни кўзбўямачилик ва порахўрликда айблаб, халқнинг бошига битган бало сифатида тасвирлайди:

Насли инсонмен деманглар, маҳзи ҳайвонсен баринг,
Макр бобида Азозил — мода шайтонсен баринг (494-бет).

Ёки

Улинглар ришва бирлан қозин охир замон бўлмай,
Халойиқни чақарга мисли ақраб ё илон бўлмай,
Қўрар кўзга мусулмондек бўлуб салла калон бўлмай,
Топиб фурсат ёзарман, бул мазаммат кам эрур аммо
(471-бет).

Фурбат қозиларни феъл-атворидан келиб чиқиб, уларни чаён-илонларга ўхшатади. Бу ўринда сатирик шоир Махмурнинг «Авсофи Қози Муҳаммад Ражаб Авж» ҳажвини ҳам эслатиб ўтайлик. Шеърда чаласавод, жоҳил қозилар эшак билан тенглаштирилади:

Ажаб қозийи, қоҳили, жоҳили,
Бўлиб омилиқ илмига қомили.
Анинг кўксини чок қилсанг ҳама,
Филу фишини пок қилсанг ҳама.
Адамдур алиф анда кўп излама,
Бу нар харни қози дебон сизлама⁷.

Руҳонийлар сир-асрорини қора ниятларини фош этиб, уларнинг ҳажвий қиёфаларига мос қора бўёқ беришда Муқимий ҳам ўз қалам кучини синаганлиги маълум. Қуйида ана шундай асарларидан мисол келтирамиз:

⁶ Муқимий. Асарлар, 2-том, нашрга тайёрловчи Фулом Каримов, Тошкент, Ўзадабийнашр, 1960, 39-бет.

⁷ А. Қ а ю м о в. Махмур, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1956, 76-бет.

Махзани холи даҳан, тил мори гўё баччағар,
Заҳри қотил суҳбати монанди дунё баччағар.
Ётқузиб тилсанг баногаҳ қориндин чиқмас алиф,
Салласин кўрган киши дер:—«Қатта мулло баччағар»⁸.

Ғурбат ўз шеърларида шарият қоидаларини бажо келтирмаганлигини ва кишилар таънисидан кўркмаслигини ҳам очиқ эътироф қилиб ёзади:

Анжуманларда мудом, Ғурбат, маломат қил мени,
Қилмадим бир зарра тоат жумла инсон ичра мен (3-бет).

Шу тариқа XIX асрнинг илғор фикрли шоирларида ижодий эстафета изчилликда ривожлантирилди, улар ижодида эзувчи синф вакилларининг салбий образлари алоҳида ўрин эгаллаб, ўзининг ҳажвий ифодасини топди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Ўрта Осиёда, хусусан, Тошкент, Қўқон каби йирик шаҳарларда маҳаллий буржуазиянинг ташкил топиш процесси анча кучайди. Шу муносабат билан кескин тус олган синфий қарама-қаршиликлар, синфий кураш адабиётда ҳам ўз инъикосини топди. Бадий адабиётда ҳукмрон синф вакиллари, жумладан, айрим бойларнинг сатирик образлари кетма-кет кўрина бошлади. Эксплуататор синф вакилларининг ифлос ишларини фош этувчи ўткир сатирик шеърлар яратилди. Муқимийнинг «Московчи бой таърифиди», «Ҳажви Виктор бой», «Тўй» ва Завқийнинг «Аҳли раста ҳажви» асарлари шулар жумласидандир.

Ғурбат ҳам ўзининг баъзи ҳажвий шеърларини ана шу мавзуга бағишлади. У ярамас кишиларнинг феъл-атворини, хусусан, бой-амалдорларнинг кирдикорларини ўткир сатира остига олади. Ғурбатнинг ҳажв найзасига илинганлардан бири Рустамбой деган бир шахс эди. Рустамбой ҳамма нарсадан ер, мол-мулк орттиришни афзал кўради, атрофдаги қарздор деҳқонларнинг ерларини арзон-гаров сотиб олиб, ўз ерига қўшади. Талончи Рустам яна ўз қурбонларини ҳақорат ҳам қилади:

Рустаму бойман семиз иттек талашда ер учун,
Сарф этиб дунёларини ори йўқ аҳмоқлар (485-бет).

Рустам хасис, муттаҳам, камбағалларнинг қонини зулукдек сўради, ҳар хил ҳийла-найранглар билан ерсувини кўпайтиришга ҳаракат қилади, ўз бойлигини

⁸ Муқимий. Асарлар, 2-том, 35-бет.

ошириш учун жон-жаҳди билан курашади. Шоир Рустамни ўз тилидан гапиртириб: «Рустаму бойман семиз ит-тек» деган олдий ифода орқали бойнинг ҳақиқий характеристикасини беради. Унинг разил ва тубан характерининг бир белгиси — манмашлик, ўз ифлослиги ва қаллоблиги билан гердайнинини очиб ташлайди.

Шундай қилиб, Гурбат қисқа, аммо ўткир ва ҳаққоний ифодалар орқали эксплуататор синф вакиллариининг синфий характеристикасини бериб, уларга ўзининг кескин салбий ва танқидий муносабатини атрофлича кўрсатади.

Жумабой ҳам эксплуататор синфга мансуб. У меҳнаткаш халқни эзишда, уларнинг топганига шерик бўлишда ҳамтовоқларидан қолишмайди. Унинг маслақдошлари тўғридан-тўғри, ҳаёсизларча турли йўллар билан олдий аъом халқ гер тукмо, меҳнат қилиб, топган парчасини тортиб олаётган бўлса, Жумабой бошқача йўл тутаяди. У саводсиз, содда меҳнат аҳлини, камбағалларни алдаб-авраб, уларнинг охириги бурда номини ҳам тортиб олади:

Жумабой шайтон деганлар озғуруб васвос билан,
Ул дарахти тубидан лаънат айтар япроқлар (485-бет).

Ана шундай мунофиқона, маккорона хатти-ҳаракатлари, ҳийла-найранглари туфайли халқ унга «шайтон» номини беради. Бадқирдор, инсон деган улуг номга нолойиқ шахс — Жумабой халқ нафратига дучор бўлади. Шу сабабдан фақат одамлар эмас, ҳатто бутун табиат ундан ҳазар қилади, унга лаънатлар ўқийди. Жумабой якка шахс эмас, унга ўхшаганлар ҳукмрон гуруҳ орасида кўплаб топилади. Чунки Жумабойга хос хусусиятлар эзувчи синф табиатига мосдир.

Жумабойлар меҳнаткаш халқнинг онгини заҳарлаб, унинг фикрини асосий масалалардан чалғитадилар. Шундай экан шоирнинг бундай типларга нисбатан бисотидаги энг аччиқ, ҳақоратли сўзларини тўкиб солиши, ажабланарли ҳол эмас, албатта.

Гурбат ўз даврининг нодон, калтафаҳм, ўзбилармон кишилари тўғрисида ҳам бир-икки оғиз сўз айтиб ўтади.

Бир наманганлик имомни ҳазрати Идрис билиб,
Дебди Гўрўгли китобдин котибни муштоқлар.
Хутбахонлик вақтида Лут қавмини тавсиф этар,
Санъати дажжол сифат, ночор ўқуб ашроқлар (485-бет).

Шоир тасвирлаётган шахс шунчалик саводсизки, у учраган ҳар бир кишини пайгамбар ҳисоблайди. Ҳатто хутбани ҳам жуда хунук, дағал, ёқимсиз овозлар билан

ўқийди. Шоир ана шундай ё диндорликни, ё одамийликни ўрнига қўя олмайдиган шахслар устидан кулади, уларни масхаралайди. Бўлмағур гаплар билан халқни чалғитаётганидан койинади. Ғурбат халқ орасида ўзини порсо, ўқимишли, билимдон санаб юрадиган, аслида эса калтабин, фаросатсиз, саводсиз имом-домлаларни ҳам ҳажв қилади.

Маълумки, Ўрта Осиё Россия территориясига қўшиб олингандан сўнг маҳаллий халқ иккиёқлама зулм остида эзила бошлайди. Маҳаллий амалдорлар ўз қўл остидаги халққа паст назар билан қараб, уни ҳақоратлаб, камситарди. Улар бечора халқни арзимаган нарсага калтаклаб, озгина қарзи эвазига ери, от-улови, ҳовлисини сотикка қўярди. Уларда меҳнаткаш халққа нисбатан заррача раҳм-шафқат йуқ эди. Шу сабабдан халқ кўнглида чор ҳукуматининг малайи бўлган маҳаллий амалдорларга қаҳр-ғазаб кучли эди. Шоир шеърнинг сўнги байтида Сулаймонқул аминни танқид қилар экан, у ҳақда сўз юритишни ҳам ўзига муносиб кўрмайди, ундан нафратланади:

Очма тил, Ғурбат, Сулаймонқул аминдин шиквага,
Эҳтимолки урса ханжар хўжай офоқлар (485-бет).

Ғурбат фош этган Сулаймонқул амин каби мансабдорларни ҳаётда кўплаб топиш мумкин эди. Бадавлат оиладан чиққан бундай амалдорлар албатта, озчиликни ташкил этиб, сўзи ўтадиган бойлар тарафида туриб, ночор халқ аҳволига сира ачинмас, аксинча бир аламини юз алам қиларди. Шоир меҳнаткаш халқнинг озодликка эришишини жуда истар ва ана шундай кун келишини орзиқиб кутарди. Қўйида унинг «Тўй» шеърини муфассал таҳлил қилиб, таништиришдан олдин шеърнинг текстини тўла келтирамиз:

Нон олиб маччойлардин пулга чукбуррон туни,
Хира қилди хотиримни жабҳасин бадмўй қилиб.
Исфара, Воруқ тарафдин баъзи аҳбоблар келиб,
Кетти йиғлаб қон сиришкени мисоли жўй қилиб.
Беш сўм ақча ҳадя қилганларга ҳеч май бермади,
Жумла инсонни димоғин жифа янглиғ бўй қилиб.
Эй Ашурбой, ҳасратимни дафтарин очмай ўтинг,
Хатми қуръонига сўйди бир хурусни қўй қилиб
Тоқатим йўқ эмди нокасни юзини кўргали,
Умрим узлатларда ўтсин тарки гуфтуғўй қилиб.
Не ривож кўрдинг чиқиб, Ғурбат, зиёфатга бориб,
Топсанг имкон очга ўл хилватга донм хўй қилиб (504-бет).

Кўрамизки, ҳожининг нокас, хасислиги шоирни ғаблантиради. У юрак ҳасратларини биродари Ашурбойга очади, булар дарёдан томчи эканлигини айтади.

Ҳажвда асосий образ Тошбой ҳожидир. Шеърнинг бошидан охиригача ҳожининг характер хусусиятлари очила боради. Тошбой хасис, бадфеъл, инсонни кадрлай олмайдиган бир шахс. Ўзи донғи кетган, номи улуғ бойлардан. Лекин қиладиган иши пасткашлик. У тўй кунини қовоғини осиб, бадфеъл бўлиб қолади. Бунга асосий сабаб, тўйга қилинган харажатларга ачинишдир. У ўз ўглини суннат тўйи қилар экан, иложи борича ҳамёнидан кам пул чиқаришга ҳаракат қилади, оз сарфлаб кўп совғалар тўплаб олади. Ҳожи ўзининг шу каби сифатлари билан Муқимийнинг «Тўй» сатирасидаги Иқон бачча образига яқин туради. Тошбой ҳожи ҳақда Иқон бачча ҳам ҳукмрон синф вакиллари — бойлардир. Муқимий ва Ғурбат яратган бу образлар тип даражасига кўтарилган. Уларда давлатманд, мол-дунё орттиришга ҳирс қўйган бойларга хос бўлган хусусиятлар жамланган. Ҳар икки образ ички дунёси жиҳатидан руҳан яқиндирлар. Тошбой хасис, инсоний фазилатлардан маҳрум, қаллоб, ёнидан пул чиқарса феъли бузилдиган бойлардан. Иқон баччада ҳам худди шундай белгилар мавжуд. Муқимий ўз қаҳрамонининг ички дунёси, қиёфасини тўлароқ очиб бериш мақсадида уни ўз тилидан сўзлатади. Ғурбатда бу усул бўлмаса-да, шоир салбий қаҳрамоннинг характерини қилган ишлари орқали кўрсатади. Шоир тўйда кўрган-кечирганлари ва унга ўз муносабатини англатади, тўй ҳангомалари ва таассуротларини «ҳасрат дафтари»га ёзиб қўяди. У тўйда сўйилган қўйнинг кичкиналигига ишора қилиб хўрозга ўхшатиш билан тўй эгасининг асл қиёфасини очиб беради. Бундай ўхшатишлар тасвир объектини бутун моҳияти билан ўқувчи кўз олдига келтиради.

Муқимий ва Ғурбат ўзларига хос услубда ўша давр эксплуататорларининг асл башарасини омма кўз олдида гавдалантириб, халқнинг уларга нисбатан ғазабини кўзғатганлар.

Сатиранинг характерли томони шундаки, Муқимий ва Ғурбат шеърларининг асосий қаҳрамонлари — эзувчи синф вакиллари дир. Ҳар иккала шоир, бир хил темага мурожаат қилиб, образ ва воқеаларга бир хил нуқтаи назардан ёндошганлар, сатиранинг ечимини ҳам бир

хилда ҳал этганлар. Муқимий яратган образ характеридаги айрим белгилар Ғурбатда ҳам эътиборга олинган. Бу ҳол шоирларнинг гоёвий йўналишда бир хил позицияда турганликлари, дунёқарашларидаги умумийликни кўрсатади.

Ғурбат ижодий меросида социал мазмунда ёзилган шеърлар кўпчиликти ташкил этади. Уларда шоир ўз даврининг ижтимоий ҳаётига оид масалаларга муносабатини билдиради. Унинг ижтимоий қарашлари лирик шеърларида ҳам ифодаланган. Лирик қаҳрамон ўз маҳбубасига, соқийга, бсвафо фалакка тез-тез мурожаат қилиб туради:

Тополмай соядек таскин ўзумни бсқарор эттим,
Қизил қонга бўяб сажжодаларни зарингор эттим.

Қулоқ сол қиссан дуру дарозим ихтисор эттим.
Уқубатларни ёғдурди фалак бошимга борондек,
Кечиб бул хонумондин ўзга бир азми диёр эттим.

Бу шеър қайғу ва изтироб тўла шоирнинг кўнгил дафтаридадан бир саҳифа холос. Ғурбат замона аҳлининг мурувватсизлигидан ўзини четга, узлатга олади. Шоирнинг орзу-истаклари рўёбга чиқмайди, аксинча, унинг бошига фалак азоб-уқубатлар ёғдиради. У ҳаётдан заррача рўшнолик кўрмади. Шунинг учун ҳам шоир бошини ҳам қилиб юришга мажбур бўлади. Бундан унинг бошига кетма-кет ёғилиб турган таъна-бўҳтонлар, маломатларнинг чексиз, тўхтовсиз эканлигини англаймиз.

Шоирнинг кўнгли нотинч, ўзининг тинимсизлигини доимо ҳаракатдаги соя билан тенглаштиради. Ана шу кайфият, қайғу-алам туфайли жойномоз ҳам қизил қонга бўялади. Ҳар тарафдан лирик қаҳрамонга отилаётган таъна-бўҳтонларнинг ҳар бири маломат ханжари етказган жароҳатга ўхшатилади. Шу сабабли ҳаммадан, ҳамма нарсадан кўнгли олинган шоир ўзини мумкин қадар четга олиш, ёлғизликда қолишга интилади. Ғурбатнинг таъна-маломатлардан тўлиб-тошган юраги, дард-ҳасратларини тингловчи киши топилмайди, шунга кўра, қайғу-алам қиссасини баён этишга мажбур. Шоирнинг қон-зардобга тўла кўнглини соқий ҳам юмшата, енгиллаштира олмайди. Фалак шоирни кетма-кет азоб-уқубатларга дучор қилганлиги туфайли у она қишлоғини тарк этиб кетади. Қамситиш, ҳақоратларга бардош бера-бера шоир ҳолдан кетиб, ўзини йўқлик оламида

кўриб, ҳаёт чоғида ҳам ўзини ўлганлар қаторига қўшади. Буни у ёғоч от мишиш ибораси билан тушунтиради. Гурбат замонасидан яхшилик кўрмади, ўйлаган орзу-истакларидан бирортаси ҳам рўёбга чиқмади. Йиғласа ҳам кўзига ёш келиб, бирор даштни лозазор эта олмади. Кўйида шеърнинг қисқача мазмунини келтирамиз. Шеърда шоир ўз қалбидан отилиб чиқётган ҳис-туйғуларни ифодалашда бадий тасвир воситаларидан ўринли фойдаланади. Жумладан, ўзининг ҳаёти, кўнгли нотинчлигини сояга, турли томонлардан ёғилаётган таъна-бўхтонларни маломат ханжари келтирадиган — захмга, азоб-уқубатларнинг кўплаб ёғилаётганини—ёмғирга, тобутни—ёғоч отга, кўнгли ранжиганини—гулнинг ҳазон чоғига ўхшатади. Гурбат кўкси қора қонга тўлгани, жигари пора-пора бўлганини айтиш экан, уни муволафат билан жойнамознинг қизил қонга бўялгани билан тенглаштиради.

Шеърда мураккаб тасвир воситалари қўлланилмаган бўлса-да, унинг таъсири анча дуруст. Лирик қаҳрамон аҳвол-руҳияси китобхон кўз олдида яққол гавдаланади.

Муқимий адабий мактабининг вакиллари Фурқат ва Завқийлар сингари Гурбат ижодида ҳам даврдан норозилик кайфиятини ифодалаган шеърларни учратамиз. Муқимий ижодига хос бўлган замонани айблаш, бахтсизлигини замонанинг норасолигида деб билиш каби мотивлар Гурбат ижодида ҳам акс эттирилди.

Шоирнинг қалби ярамас кишилар, ҳодисаларга нисбатан нафрат туйғулари билан тўлиб-тошади. Бироқ кўнгилда бор фикрнинг ҳаммасини очикдан-очик қоғозга тушириш амри маҳол эди. Шунга кўра, Гурбат мисралар орасига замонадан норозилигини ифодаловчи айрим байтларни қўшиб юборади. Илғор дунёқарашга эга бўлган шоирлар ўша давр ва тузум ҳақидаги фикрларини ўз ижодларида жуда эҳтиёткорлик билан баён қиладилар. Бизга маълумки, бир қатор халқчил шоирлар кажрафтор фалак ва аччиқ қисматдан фарёд деб ўтдилар. Масалан, Муқимий ижодига хос:

Ўз тарафдин еткуруб гарди кудурат занги гам,
Айлағай ойинаи таъьим мукаддар толенм.
Ҳар неча қилсам тавалло зори қилмас илтифот,
Рўйгардон, тескари, тобора бадтар толенм⁹.

⁹ Муқимий. Асарлар, 1-том, 145-бет.

каби мазмундаги байтлар Ғурбат ижодида ҳам кўзга ташланиб туради:

Кўп учун махфий гамим Ғурбат фароғат кўрмадим,
Ўлсам, ушбу ғуссадин ёри вафодорим келур (29-бет).

Ёки:

Чархи кажрав дастидин Ғурбат мисоли мен каби,
Ҳеч ошиқ сарв гул рафторидин айрилмасун (120-бет).

Ҳаётда заррача бўлса-да роҳат кўрмаган шоир ўз бахтсизлигини ўша замонадан деб билади, шунинг учун ҳам тескари айланувчи замонани айблайди. Ғурбат баъзи ғазалларида беҳад жабр-жафо етказган даврдан норозилигини ҳеч қандай ниқобсиз очиқ-ойдин баён қилади:

Ғурбат фалакдин кўрмас фараҳлик,
Ғардун фиоли жабру жафодур (93-бет).

Ёки:

Жаҳони сифлапарвар дастидин кулфат чекиб доим,
Машаққат бирла ғамга доимо ҳамхоналик басдур
(154-бет).

Шоир кишиларга фақат жабр-ситам етказувчи замонадаги тенгсизликдан ғазабга келади, бу замона хулқатвори тубан, қабих кишиларгагина паноҳ-макон дейди. Ёки иккинчи байтда дунёда пасткаш, мунофиқ кишилар азиз саналаётганини тузумдан кўради, замона шундай шахсларни ардоқлаб, уларни ўз ҳимоясига олаётганини баён қилар экан, шоир жаҳонни сифлапарвар деб атайди. У меҳнаткаш халқ оммаси ҳаёти билан яқиндан танишиб, ҳаётни объектив равишда ўрганиб, ана шундай хулосага келади. Шоир шеърларидан бирида ўзаро урушлар туфайли шаҳар ва қишлоқларнинг харобазорга айланиб бораётганлигига ишора қилиб, ҳатто, булбуллар кўнглини шод этгудек бир чаман топилмаслигини таъкидлайди:

Қилур сад андалиби хуш такаллум нолау афгон,
Ани шод айламакка даҳр боғида чаман қайда (103-бет).

Ғурбат шаҳар ва қишлоқларнинг харобага айланганини айтмоқчи экан, «даҳр боғида чаман қайда» ибораси орқали фикр ўз-ўзидан ойдинлашади.

Гурбат ўз она юртида жаҳолат ҳукмронлигини, фосиҳ кишиларнинг оддий меҳнаткаш халққа нисбатан беҳад зулмини, таъна-фитналарини, мунофиқликларини кўради. Шоир бошқа шаҳарлардаги халқ ҳаётини ҳам яқиндан туриб кузатишга жазм этади. Бу жиҳатдан унинг қуйидаги сатрлари характерлидир:

Агар Гурбатни маҳбус қилса матлуби бўлур ҳосил,
Ажалдин илгари зулматтарини гори Бухорога (220-бет).

Бу сатрларда Бухоронинг ҳам зулматхонага айланганлигига ишора қилинади. Шоирнинг бундай қарорга келиши бежиз эмас, албатта. Жаҳолат панжасида бўғилаётган, жабр-зулм авжга минган, вайроналар маконига айланган Бухоро зулмат ғорига ўхшатилади. Шоир замонасидаги ҳақсизликлардан булбуллар зринини зоғлар, доно кишилар ўрнини пасткашлар эгаллагани, оқил кишилар чексиз хўрликларга дучор қилинаётганидан нолийди, улар учун дунёнинг қафасга айланганлигини уқтиради. Худди шундай фикр Муқимийда:

Ҳайфким аҳли тамиз ушбу маҳалда хор экан,
Олдилар ҳар ерда булбул ошенин зоғлар¹⁰.

Гурбатда:

Оқилга даҳри фоний гўёки бир қафасдек,
Дунё суюб халойиқ, албатта, аҳли ҳақ хор (503-бет).

Нодонлик ичра ўтсин умринг тамоми Гурбат,
Солғай қафасга мардум бўлбулни хушнавосин (360-бет).

каби сатрларда берилган.

Бу байтларда ўша даврдаги ҳаёт кўринишлари очиб ташланади, доно, ақлли кишилар илм-ҳунар аҳли жоҳиллар панжасида эзилиб, хору зор бўлаётганлиги баён қилинади. Шунга кўра, замонанинг прогрессив дунёқарашга эга бўлган фарзандларининг ҳаёти қафасга солинган қушнинг аҳволига тенглаштирилади. Бу даврда ноҳақлик, адолатсизлик ва порахўрлик шу даражага чиққан эдики, арзимаган миқдордаги пул учун золим амалдорлар юз ҳақни ноҳақ қилишга тайёр эдилар, ҳақиқат излаганлар эса таъқиб остига олинарди. Шунинг учун ҳам шоир ўзининг танқидий қарашларини жуда эҳтиёткорлик билан баён қилади. У замона кулфати,

¹⁰ Муқимий, Асарлар. 1-том, 180-бет.

фалакнинг маккорлигидан, илмли кишилар ўз қадрига эга бўлмаётганидан, йиртиқ либос кийганлар назардан четда қолаётганидан афсусланади.

Яқом йиртиб фалакни дастидин кўксини қилдим чок,
Жаҳонда бўлмасун ёраб мешингдек ҳеч киши ғамнок,

(128-бет).

Замонанинг икки юзламалиги жон-жонидан ўтиб кетган, пичоқ бориб суягига тақалган, сабр косаси тўлган, энди ортиқ бундай ноҳақликларга бардош қила олмайдиган кишининг кўксидангина ана шундай фарёд отилиб чиқади. Фикримизнинг далили сифатида қуйида Ғурбат мухаммасларидан бирини келтираемиз:

Фалак кажравлигидин ҳақ сўзим ачинг заҳар бўлди,
Мунофиқлар каломин шарбати ширин-шакан бўлди,
Ҳусеин сифатларин қилму қолн муътабар бўлди,
Тамомн зуфунлар қон ютуб хунн жигар бўлди,
Либоси куҳна кийган бегумон қатън назар бўлди

(453-бет).

Инсоннинг кадр-қиммати мол-дунё, пул билан ўлча-надиган давр. Замон тескарилигидан ҳақиқат ахтарган киши бошига юз минг балолар ёғилади. Виждонсизларнинг сўзи мўътабар. Пасткаш, хасислар аркони давлатда, маишатда ҳаёт кечиради. Илм аҳллари жоҳиллар томонидан жабр-ситамларга дучор бўлиб, донмо таъқиб этилади. Енгил-юпун кийинган кишилар ҳар ерда хорзор, уларнинг сўзлари ҳеч қаерда инobatга олинмайди...

Шундай бўлса ҳам шоир ҳаётга умид кўзи билан қараб, яхши замонлар келишига ишонади.

Алам зиндонида қолдим дема, Ғурбат, бу дунёда,
Халос ўлгай қафасдин сабр қилган мубтало кам-кам

(96-бет).

Худди ана шундай фикр, келгуси порлоқ ҳаётга бўлган ишонч Муқимий лирикасида ҳам учрайди:

Муқимий таънаи Муҳййга бир сўз айтки рост бўлсун,
Келур охир сени ҳам йўқлагудек бир замон яхши.

Ғурбат ўзи яшаб турган дунёни алам зиндони, қафас деб атайди. У замонасидан раҳм-шафқат, хурсандлик кўрмади, бир дам ҳам роҳат нималигини билмади. Аксинча, фалакдан унга фақат жабр-ситам етди. Шунинг учун ҳам шоир ўзи ва ўзига ўхшаган жабрдийдаларнинг юрак кечинмаларини реалистик равишда ифодала-

ди. Гурбат лирикасида бир қатор актуал масалалар ёритилиб, унга нисбатан шоирнинг муносабати ифодаланади.

ГУРБАТ ЛИРИКАСИ

Гурбат ижодида муҳаббат лирикаси катта ўрни эгаллайди. Унинг газал, мухаммас, мураббаларида севимли ёрга бўлган самимий муҳаббат, садоқат, ёрнинг илтифотсизлиги, бепарволигидан шикоят мотивлари куйланади. Шоир ишқ-муҳаббатни улуғлаб, ошиқнинг тортган азоб-уқубатлари, ички кечинмаларини ёрқин мисраларда тараннум этади.

Эй шўҳи моҳ талъат, ҳуснинг гули чамандек,
Ишқнинг гамида кўймас ҳеч ким мисоли мандек.
Досликни дарди ҳижрон чекмакка тоқатим нуқ,
Пинҳон гамимни айтсам Фарҳоди кўҳқандек (269-бет).

Гурбат лирик қаҳрамони ишқ йўлида куйган, дарди Фарҳодникидан кам эмас. У ёри ёдида нола қилса, ҳаммаёқ ларзага келади, ғам-аламларининг ҳисоби йўқ. Англашилиб турибдики, шоир ўз севгисини ҳар нарсадан устун қўяди.

Гурбат шеърда тўғридан-тўғри маҳбубасига мурожаат қилиб, уни тасвирлар экан, агар байтнинг биринчи мисраси мақтов бўлса, иккинчисида ошиқнинг кечинмалари берилади. Шундай қилиб, шоир ёрининг гўзаллигига ўзининг пок муҳаббатини қарама-қарши қўяди. Севги ва севгилини тасвирлашда бу услуб бирмунча таъсирлидир.

Гурбатнинг қуйидаги матла билан бошланган газалини «Ишқ қасидаси» десак бўлади. Бунда ишқ, унинг азоб-уқубатлари, ҳижронлари ҳақида шоир ўз қарашларини ифодалайди:

Дўстларим, мажнунсифат қилса мени тугёни ишқ,
Бўлмайинму бу сабабдин доимо ҳайрони ишқ.
Бода ҳажриддин дарн майхонада маънос эдим,
Тўлдуруб тутти қадахни соқийн даврони ишқ (269-бет).

Кўриниб турибдики, шоир севимли ёрига мурожаат этиб, ишқ ҳақида фикр юритар экан, муҳаббатсиз кишиларга бўлган нафратини билдиради.

Шу билан бирга, у ўз севгисидан узоқда, танҳоликда кечирган руҳий азоблари ҳақида ҳам ёзади:

Муяссар қилмади гардун менга васли нигоримни,
Олиб ҳижрон гами дилдин тамоми ихтиёримни.
Агар менга муяссар бўлса то васли фироқ ичра,
Қудумига қилурмен сажда пайки шаҳсуворимни.

Лирик қаҳрамон ёрининг васлига етиша олмай ҳижрон азобида қийналади. У сабо орқали ҳол-аҳволи руҳиясини ёрига маълум қилади. Ғурбат шеърда ҳижрон кечинмаларини образли тилда ифодалар экан, ҳар бир фикрига мос ўхшатишлар, бадний тасвир воситаларидан ўринли фойдаланади. У фироқ ўти кучини кўрсатмоқчи экан, бу ўт ошиқнинг бутун жисмига тушиб, куйдириб, уни кул қилди, дейди.

Ғурбат девонида ишқий, ижтимоий қарашлар уйғунлашиб кетган ғазал, мухаммас ва мураббалар учраб туради. У ёрга мурожаат этар экан, ижтимоий фикрларни илгари суради, социал ҳаётга ўз муносабатини билдиради, мавжуд тузумни инкор этувчи Муқимий каби «икқболи нигун, бахти қаро»лигидан фарёд чекади, йиғламоқдан кўзлари хиралашганлигини ошкора қилади:

Оҳи амроздин қутулмас ғамда мажруҳ танларим,
Ғунчасин тўкди очилмасдин гулу савсанларим.
Эй хирадманд, бир нафас оламда хуррам бўлмадим,
Боди сарсардин хазон бўлган учун гулшанларим

(222-бет).

Ғурбатнинг севгини мадҳ этган ғазалларидан бирида ошиқ—ёрининг маъшуқасига етишиш йўлидаги орзулари, ҳижрон азоблари куйланади, шоир қалбининг ҳарорати сезилиб туради.

Дарғаҳинг гардин кўзимга тўтнё айлай десам,
Нозу истиғно билан қилдинг, нигоро, ихтироз (438-бет).

Диний-мистик адабиёт вакиллари дунёвий адабиётга қарама-қарши ўлароқ реал ҳаётдан юз ўгириб, гўё асосий ҳисобланган нариги дунёга кўпроқ умид боғлар, уни идеаллаштирар эдилар. Ҳатто севги-муҳаббат бобида ҳам жаннатдаги ҳурларни, мақтар, уларга интилаётганликларини кўрсатишга ҳаракат қилардилар.

Ғурбат бу йўлдан бормади. У реал ҳаётни, инсонни бутун борлиғи билан севиб, ҳаётний ёр образини яратиб, оташин муҳаббатни куйлади. Шоир маҳбубани жаннат ҳурларидан юқори қўйиб, унинг мақсади ҳур-ғилмонлар эмаслигини қўйидагича баён қилди:

Пардадин руҳочма гул токи тикон ўртанмасун,
Пола айлаб булбули боғи жаҳон ўртанмасун.

Хуру гилмону беҳишти жовидон ўртанмасун,
Танда жон мажруҳ бўлуб руҳи равон ўртанмасун.
Маҳрами розим юзингдин хонумон ўртанмасун (17-бет).

Шоирнинг ишқий лирикасида маъшуқа образи фақат ташқи қиёфаси гўзал, қадди-қомати келишган аёл бўлиб қолмай, аини вақтда фаҳм-фаросатли, доно ҳамдир:

Оразин гулзорига кўнгул қушин шайдо қилиб,
Кўзларим ашкини ҳижрон дастидин дарё қилиб,
Қоматимни ғуссаи кулфатларида ё қилиб,
Оқибатда боқмагай ишқин кўнгулга жо қилиб,
Тонди Ғурбат билмам ул ой дийдан гирёнидин (149-бет).

Ошиқ маъшуқаси висолига етишиш иштиёқи билан ёнади, барча қийинчиликларни енгиб ўтишга тайёр. Лекин тикансиз гул бўлмаганидек, ошиқ йўлида ҳам рақиб кўндаланг. У маҳбубасининг ўзгалар билан суҳбат қуриб, илтифотлар курсатаётганидан аччиғланади.

Бетикан гул ошиқ аҳлига муяссар бўлмади,
Бир париваш орқасидан неча ағёрим келур (25-бет).

Қилмас эрдим дилрабо шаънига Ғурбат бир суҳан,
Шум рақиблар таънасининг жабр бисёр учради (347-бет).

Урта Осиё Россияга қўшиб олингандан кейин, аиниқса XX аср бошларида жамият ҳаётида жиддий бурилиш юз берди. Муқимий, Ғурқат, Завқий ва уларнинг издошлари ҳаётдаги янгиликларни самимият билан қутлаб, янгиликка, тараққиётга тўсқинлик қилувчи реакцион қора гуруҳларни, уларнинг намояндаларини кескин фош этдилар. Реакцион шоирлардан бири Ҳазиний халқни ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлардан, реал ҳаётдан четга тортиш мақсадида диний адабиётнинг ролини кучайтиришга ҳаракат қилди. Ҳазиний ана шундай мазмундаги мухаммасларидан бирида халққа мурожаат қилиб:

Тавба денглар, эй биродарлар, туруб шому саҳар,
Айлашиб зору тазаррулар тиланг ҳақдин пано.
Донмо тоат-ибодатда бўлуб айланг дуо,
Шояд этса раҳм раббим подшоҳ бизлар гадо,
Журм этиб қилмай надомат динимиз бўлди ғариб¹¹.

деб ёзади.

У халқни ибодат билан машғул бўлишга, бу дунёдан юз ўгиришга чақиради. Ишқ-муҳаббат тўғрисида шеър ёзиш гуноҳ, май ичиш ҳаром саналган ана шундай давр-

¹¹ Баёзи Ҳазиний, литогр. ЎзССР ФАШИ, инв. 12030, 29-бет.

да Ғурбатнинг лирик қаҳрамони пок севгиси йўлида жавлон уриб, соқийлар билан дўстлашади. Демак, Ғурбат лирикасида ошиқ, маҳбуба, рақиб образлари билан бир қаторда соқий-ринд образи ҳам кўзга ташланади.

Соқинё, маъюс, шикаста, ташнани сен кўнглин ол,
Қилмади майхона ақли бода билан сарфароз (438-бет).

Муҳаббат ҳамрин ичтим, соқинё, ўз ихтиёримча,
Қочиб майхонада зоҳид кишиларни риёсидин (465-бет).

Муқимий ва Ғурбатнинг лирик шеърларидаги ошиқ, маъшуқа, ринд образларида умумийликлар мавжуд. Улар қуйидагича: ошиқ ҳар иккала шоирда ҳам оддий халқ вакили-камбағал шахс. У маъшуқасига зорланиб мурожаат қилар экан, ўзининг иқтисодий томондан танглигига ачинади, ҳижолат чекади, соф ва самимий муҳаббатидан ўзга ҳеч нарсаи йўқлигини ошкора айтади.

Муқимий:

Жойи олий ўрнига бир кулбаи торику танг,
Ҳайфким ҳам йўқ такаллуф меҳмон айлай десам¹²,

Ғурбат:

Чақирсам манзилимда нони қоқ йўқ,
Ҳама муш эҳтиёж этиб асога (513-бет).

Парчалардан маълум бўладики, ошиқлар ёрни таклиф этишга тузукроқ уй, меҳмон қилишга ноз-неъматлари бўлмаса ҳам умидсизликка тушмайдилар.

Шоирларда маъшуқа образи ҳам меҳнаткаш оиладан чиққан гўзал, ақлли, доно, тadbиркор, айни замонда, ошиқларига нисбатан бепарво маҳбуба. Маъшуқа ошиққа ҳаддан зиёд ситамлар етказди, уни жабрлайди, ҳижрон азобларига дучор қилади.

Муқимий ва Ғурбат лирикаларидаги образлардан яна бири майхўр—ринд образидир. Ринд—шоирнинг ўзи. Лирик қаҳрамон даврдаи, гўзалидан шикаят қилар экан, риндга мурожаат этади, ундан кўмак сўрайди. Ринд дунёдан ҳафа, бевафолардан куйган, покиза табиатли, нозик кечинмаларга юраги тўла бўлган шахс. Дамбадам риндга илтижо қилиш, ўз кайфияти-ҳолатини енгиллатиш Муқимий адабий мактаби вакилларига хос бўлган хусусиятлардандир.

¹² Муқимий. Асарлар, I-том, 136-бет.

РОЖИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА АДАБИЙ ФАОЛИЯТИ

Адабиётимиз тарихида Рожий тахаллуси билан ижод қилган шоирлардан беш-олтитаси маълум. Улар орасида Қўқонлик, қоразмлик, қўқонлик ва бошқа Рожийлар бор. Мазкур рисолада қўқонлик Сулаймонқул уста Суярқул ўғли Рожий ижодиёти ҳақида фикр юритилади.

Рожий 1871 йилда Қўқон шаҳрининг эски Қўрхона маҳалла (ҳозирги Қизил юлдуз кўча) сида дунёга келади. Отаси Суярқул ўз касбига кўра, ҳунарманд—уста меъмор. У Қўқондаги хон ўрдасининг нақшларини ишлашда ҳам қатнашган. Шоирнинг асли номи—Сулаймонқул, адабий тахаллуси—Рожий.

Сулаймонқул бошланғич таълимни Янги Чорсу маҳалласидаги Аҳмадхон домладан олади, сўнгра Қўқондаги мадрасаи Мирда ўқишни давом эттиради. У ёшлигидан мустақил мутолаа билан ўз билим савиясини ошириб боради.

Ўз даврининг истеъдодли, ўқимишли кишиси бўлиб етишган Рожий Қўқондаги мадрасаи Олий ва мадрасаи Жомеда адабиёт, ҳуснихат ва муаммодан дарс беради.

Рожий ўзбек ва тожик классик адабиётининг кўзга кўринган сиймолари Бедил, Ҳофиз ва Навоий асарларини севиб ўқиш, чуқур ўрганиш билан чекланмай, уларнинг асарларидан ҳуснихат қилиб кўчиради. Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» ва «Хамсатул-мутахаййирин»¹ асарлари шулар жумласидандир. Бир китобга жойлаштирилган бу икки асар ниҳоятда ҳуснихатлиги ва саҳифалар ҳошияларидаги чиройли нақшлари билан эътиборга сазовор. Шоир китобнинг охирида кўчирилган йил таърихини беради:

¹ Китоб ЎзССР ФАнинг мухбир аъзоси, марҳум Насриддинов (Боқий)нинг ўғли Низомжон Абдуллаевда сақланмоқда.

Юз шукрки, таҳрир топиб ушбу китоб,
Сўз аҳлининг аҳволида келмиш неча боб.
Битмоқчи эдим мен рақами таърихин,
Дафтар юзини тазкира олди қуршоб.

Таърихнинг охирги мисраидан 1329 ҳижрий (1911 милодий) йил келиб чиқади.

Рожий ижоди гуллаб турган бир пайтда 1924 йилнинг 11 ноябрида 54 ёшида вафот этади.

Шоир Мирзо Хўқандий устози Рожий асарларини тўплашга ҳаракат қилар, устозидан эшитган-билганларини ёзиб қўярди. Мирзо Рожийнинг вафотига ёзган марсия-мусаддасида шоирнинг юксак инсоний фазилатлари, назмга бўлган ҳаваси, таланти тўғрисида шундай дейди:

Иззу жалолнинг олами тутган,
Дунёни фазлнинг нури ёрутган,
Туйғу каломинг элга юрутган,
Суръатда хоманг ровийдин ўтган,
Чанг олди нечуи пираҳанингни.
Хок этди пинҳон зебо қадингни.

Мирзо марсияда ўз устозининг шеърятдаги қобилиятини, ижодини юқори баҳолайди.

Қўқонда чиқадиган «Фаргона» газетасининг 1924 йил 12 ноябрь сопида Рожий вафоти муносабати билан билдириш берилади. Унда Рожий қуйидагича ёдга олинади: «Марҳум шоир, ҳуснихат, аруз ва муаммо фанларида Туркистонда нодир ва тансиқ кишиларимиздан эди. Таниш-билишларидан Рожий домла хусусида хотира ёзғувчилар бўлса, «Фаргона» идорасига топширишларини сўраймиз».

Газетада бундай хабарнинг босилиши шоир ўз даври маданий доираларининг эътиборидан холи эмаслигидан дарак беради.

Рожий асарларидан баъзиларини ўз ичига олган, Абдумажид котиб томонидан тузилган қўлёзма баёз Қўқондаги Гафур Гулом номли адабиёт музейида сақланмоқда. Унда Рожийнинг масаллар тўпламидан иборат асари, устози шоир. Мавлавий Йўлдошнинг вафотида таърих, Ҳаким ҳалифа эшон Хўқандийга таърихлари бор. Шунингдек, музей фондида сақланаётган Мирзо Хўқандий архивида шогирдининг устози тўғрисида ёзганлари, унинг вафотига марсия-мусаддас, шоирнинг вафоти ва кўмиш маросимига оид маълумотлар, Рожийнинг

кўқонлик шоир Қалтаёт шёрига мухаммаси, биринчи жаҳон уруши ва кўрбошилар ҳақидаги шёрлари ҳам мавжуд.

Рожий ўзбек ва тожик халқининг сеvimли шоираси Дилшод меросини қидириб топиш, унинг биографиясини яратиш устида анча меҳнат қилади. Натижанда у Дилшоднинг анча уринган девонини топади ва ундаги шёрларнинг фақат ўндан бир қисмини тиклаб, кўчиришга эришади. Шоир девонга ёзган сўз бошисида шоиранинг ҳаёти ҳақида маълумотлар беради.

Рожийнинг Муқимий вафотига ёзган таърихи XIX аср охири ва XX аср бошларида яшаб ижод этган шоир Муҳсинийнинг музей фондида сақланаётган архивида мавжудлиги аниқланди. Музейда Рожийнинг Ҳофиз, Бедил асарларига ёзган ҳуснихат машқларида ва ҳуснихат учун тайёрлаган қоғозларидан намуналар ҳам сақланади.

Биз шоирнинг маълум бўлган асарлари асосида унинг ижодини таҳлил этишга, демократик йўналишдаги адабиёт тараққиётидаги хизматларини маълум даражада ёритишга уринамиз.

Рожий лирик турнинг ғазал, мухаммас, таърих, маснавий жанрларида ижод қилди. Муаммо тарзида манзум-таърихлар яратди.

Рожийнинг Муқимий вафотига таърих ёзгани муҳимдир. Чунки шу вақтгача Муқимий вафотига ёзилган таърихлардан Мавлавий Йўлдошнинг шёри маълум эди, холос.

Рожийнинг таърихлари Муқимийнинг ўз давридаги адабий муҳитда тутган ўрни, адабиёт мухлислари ўртасидаги қадр-қиммати, илғор фикрли аҳли фазлнинг шоирга чуқур эҳтиромидан нишон бериб туради.

Барча қалам соҳиблари сингари Рожий ҳам лирик мавзуда шёрлар яратган. Шоир девонидан топилган варақларда ишқ-муҳаббат темасида ёзилган учта шёри мавжуд. Шёрлардан парчалар:

Ҳазин ҳолим кўруб айтур жаҳон аҳли тараҳҳумдин,
Нединдур бу сифат аҳволинга солмас назар ёринг.

Заволе етмасун ҳаргиз ҳаводисдин бу даҳр ичра,
Давом ўлсун чаман ҳуснинг баҳорига харидоринг.

Қилди торож юзинг то Рожий ақлу дининг,
Бўлмадилар бир йўли ғамхор анга мижгонларинг.

Шоирнинг лирик шеърларида Шарқ адабиёти классик поэзиясининг таъсири аниқ сезилиб туради.

Қўқондаги Ғафур Ғулом номли адабиёт музейи фондида сақланаётган шоир Мирзо Хўқандийнинг архивида Рожийнинг бир мухаммаси бор. Бу мухаммас Рожий каламига мансуб бўлиб, Мирзо Хўқандий томонидан кўчирилган. Унда шеърнинг ёзилиш тарихи тўғрисида қуйидагича маълумот бор: «Устозим Рожий афандидан ўз каломларидан эшитганимга қараганда, бу беш байт (қоғозда ёзилгани 5 мисра) қўқонлик Қалтатой эшондан экан, устозимга бул шеър хуш келиб, анинг итмоини ўз шеърларига тўлурмишлардур». Уша беш мисра қуйидагича:

Мендан бу ёни қувсангки кетмас бир галойингман,
Эшикдан урсангу қувсангки кетмас бир галойингман,
Ёмонингдин ёмону, баднамодин баднамойингман,
Демасман аргумоқу, тўинчоқу, бодпойингман,
Баҳар ноқобили бир бекуюшқон Қалтатойингман.

Рожийнинг мухаммаси замонанинг тўс-тўполонлари, ноҳақликларидан эзилган шахс тилидан ёзилган. Шоир ожиз, толеи паст, юрак-бағри қонга тўлиб, чорасиз аҳволда қолганидан афсусланиб, даврнинг унга етказган жабр-ситамларидан шикоят қилади.

Хаводис садмаса жисминни помоли ҳавон қилди,
Навойиб зарбаси кўзум сиришқин аргувон қилди,
Таому шарбатим ўз толенму заҳру қон қилди,
Не дей бахтимниким охир мени беҳонумон қилди,
Ва ёру манзили маъводин ўлғон мосивойингман.

Мухаммаснинг охирги бандида ҳам инсоннинг бу дунёда қадр-қиммати йўқлиги, ақлли, илмли кишиларнинг хор-зорликда яшаётгани ҳақида сўз кетади.

Тириклик ўтқарибман умрлар байтулҳазан ичра,
Менга йўқ қадру қиммат заррадек хайли ватан ичра,
Қанот қоққан эмасман ҳеч зоғу зағай ичра,
Демасман булбулингман хушнавойингман чаман ичра,
Такаллуфдин бари бир бум ваҳшат ошноийингман.

Мухаммасда авторнинг руҳий кечинмалари, дардаламлари, амалга ошмаган орзулари баён қилинган. Унда маълум даражада руҳий тушқунлик ўз аксини топган.

Шоирни ҳамма вақт ижтимоий ҳаётда рўй бераётган воқеалар қизиқтиради. У ҳаётнинг олдий кузатувчисигина бўлиб қолмай, муҳим социал воқеалар тўғри-

сида шеърлар ёзади. Рожий «Революция даври, жаҳон уруши, жумладан, рус-герман урушига ёзилган Рожий Хўқандийдан тарихий назмдур» сарлавҳали шеърда биринчи имперналистик жаҳон урушига ўз муносабатини билдиради.

Октябрь революциясининг ғалабасидан кейин ёш Совет давлатига ички ва ташқи душманлар ҳар тарафлама ҳужум қилиб, унга зарба бермоқчи ва яна ўз ҳукмронликларини ўрнатмоқчи бўладилар. Совет халқи бир вақтнинг ўзида мамлакатнинг бир неча районларида контрреволюционерларнинг ҳужумини қайтариб туриш ва ишчи-деҳқонлар давлатини сақлаб қолишга ҳаракат қилди. Контрреволюцион босмачилик ҳаракати, айниқса, Фарғона водийсида кенг тус олди. Қўрбошиларнинг разил хатти-ҳаракатлари меҳнаткаш халқ бошига чексиз қулфатлар солаётган эди. Бундан адолатчиликларни кўриб, бошидан кечириб турган Рожий ўзининг етти байтдан иборат «Қўрбоши, қўрбоши» шеърини ва бир юз олтимиш мисрадан иборат сатирасини ёзади.

Шоир «Қўрбоши, қўрбоши» шеърда сўзни қўрбошиларнинг ваҳшийликларидан бошлайди.

Замона шўри чуи чекди алам, қўрбоши, қўрбоши.
Азалда бўйла ёзмишдур қалам, қўрбоши, қўрбоши.
Бало золин чу наслии қўйса теъдодига юз дерким,
Набирам аҳли исёндуру болам, қўрбоши, қўрбоши.
«Тараҳҳум сочидин бошингда борму?» деб сўралганда,
Ҳама гўял: «Наёби, ман калам» қўрбоши, қўрбоши.

(Уларнинг ҳар бири: «Раҳм-шафқат сочидин тополмайсан, мен калман» — деб жавоб беради).

Кал бошда соч бўлмаганидек, қўрбошиларда ҳам халққа ачиниш ҳисси йўқлиги тасвирланади.

Қўрбошилар меҳнаткаш халққа бениҳоят жабр-ситами етказади. Улардан шикаст топмаган бирорта оила қолмайди. Шунинг учун ҳам шоир уларни одамгарчилик хусусиятларини йўқотган манфур кишилар деб атайди.

Тўқуш келса кими, аҳволидин сўрганда айтурким,
«На жойим қўлда қўйди, на далам, қўрбоши, қўрбоши».
Нишоту комронлиғ бирла хонишлар эди «гулёр»,
Дегузди оқибат войдод, алам, қўрбоши, қўрбоши.

Рожийнинг таъкидлашича, қўрбошиларнинг халққа қилган жабр-зулмлари ҳеч вақт изсиз қолмайди, халқнинг кўнглига озор берган киши оқибатда хонавайрон

бўлиб, ўз жазосини тортади, шундай кунлар келадикки, зулм аҳллари ўз қилмишлари учун халқ олдида жавоб беражаклар:

Раоё ўтлуг оҳидни кўрилгай, Рожиё, бир кун,
Куюб болу пари қолмас салам, қўрбоши, қўрбоши.

Шоир босмачиларнинг ваҳшийликларини, тубан хулқ-атворларини ўз тили билан сўзлатиб, савол-жавоб формасида фош этади.

Ҳажвда босмачилик ҳаракати ва унинг меҳнаткаш омма ҳаётига стказган зарарли оқибатлари шоир томонидан тўла-тўқис кўрсатилади. Босмачилар қишлоқ ва шаҳарларга ўт қўйиб, халқ бошига оғир кулфат солиб, юзлаб гуноҳсиз одамларнинг ёстиғини қуритадилар. Халқ бундай ноҳақликка қарши норозилик билдириб, уларга лаънатлар уқиб, уз нафратларини оғзаки ижод намуналарида ифодалаб, юрак сўзларида англатади.

Халқ ҳаётини яқиндан кузатган, қайғу-мусибатларига бефарқ қарамаган Рожий ўткир сатирага мурожаат этаркан, унинг фош этиш кучидан фойдаланиб, воқеликка ўз муносабатини билдириб, қўрбошиларнинг асл қиёфаларини очиб беради. Халқни эзиш, талаш қон-қонига сиғиб кетган, одамийликдан маҳрум шахсларнинг руҳий дунёсини очиб беришда Рожий ўзига хос ўхшатиш ва сифатларни қўллаиди:

«Тараҳҳум сочинин бошингда борму?» деб сўралганда,
Ҳаме гўяд: «Наёби, ман калам» қўрбоши, қўрбоши.

Шундай қилиб, мазкур ҳажв ижтимоий ҳаёт масалаларига муносабат билдиришда, ўз гоёси жиҳатидан муҳим хулосага олиб келувчи шеърдир.

Рожийнинг босмачи-қўрбошилар тўғрисида тилга олинган ҳажвдан ташқари каттагина бошқа бир шеър ҳам характерли.

Шеърнинг саксон икки мисраи «ҳама» сўзи билан бошланган. Бу ҳол мисралардаги мазмунни алоҳида таъкидлаб ўтиш, кучайтиришга хизмат қилади.

Шоир сўзни бир гуруҳ кишилар, яъни қўрбошиларнинг тинч яшаб турган халқ устидан ҳоким бўлиб олганларида бошлайди. У безори, бебош қўрбошиларнинг ҳол-аҳволларини бошдан-оёқ баён қилишга ўтаётганлигини айтади.

Ном қурбошию чумлаги авбош,
Бош то холашон кунам табиин.

Мазмуни:

Қўрбоши ном олган бир тўда бебошлар,
Мен уларнинг ҳолини бошидан охиригача баён қиламан.

Қўрбошилар халқнинг мол-мулкани талаш, ўғирлан йўли билан ўзига бойлик орттириш пайига тушган бир гуруҳ босмачилардир. Улар ўз мақсадлари йўлида ҳеч қандай разилликдан қайтмайдилар., керак бўлганда, осмондаги юлдузни ҳам уриб туширадилар.

Рожий қўрбошилар саводсиз оммадан ташкил топган, ўз манфаатишигина кўзлайдиган худбин, тубан даражадаги кишилар экашлигини тасвирлайди.

Ба ниҳоят намрасад харгиз,
Дар дафотир эи хоман мушкин.

Мазмуни: буларнинг ёмонликларини қанча дафтарларга ёзсанг ҳам, ҳеч тугамайди.

Умуман, бу шеърда ҳам қўрбошиларнинг золимлиги, зулм қилишда ҳукмрон синфга ёрдамчи, меҳнаткаш оммани таловчи босқинчилар экашлиги рўй-рост кўрсатилади. Замондошларининг маълумот беришича, Рожий қўрбошиларнинг халққа етказган зарарлари тўғрисида бир туркум шеърлар яратган.

Шоир қўрбошилар мавзуидаги шеърларни ёзар экан, ёш Совет давлати куч-қудратининг мустаҳкамланишига пўтўр етказиш ва уни емириб ташлаш учун уринаётган қўрбошиларнинг кирдикорларини кескин қоралаш, уларга инсбатан халқ қаҳр-ғазабини ифодалаш ва қўрбошиларга қарши курашга оммани чақиришни кўзда тутган. Шеърлар актуал темада ёзилганлиги, социал масалани кўтариб чиққанлиги туфайли алоҳида қимматга эга.

Гарчи Рожийнинг адабий мероси бизга тўла етиб келмаган бўлса-да, қўлимизда мавжуд материаллар шоирнинг фикрий дунёси бойлиги, давр воқеаларига актив муносабатда бўлганлигини кўрсатади. Рожий халқ манфаатлари, унинг осойишталигини кўзлаб, унга зулм қилганларни, зарар етказганларни қаттиқ қоралади, ҳаминша халқ билан бирга бўлди. Шунинг учун ҳам шоир ижоди халқ ҳаёти билан чамбарчас боғлиқдир.

РОЖИЙ «ЗАРБУЛМАСАЛ»И

Рожий ўзбек халқ мақолларини тўплаб, уларни шеър шаклига солиб бир мажмуа яратган. Рожийнинг ўгли ва барча шогирдлари уни «Зарбулмасал» деб атайдилар. Асарга фақат мақоллар тўплами деб қараш ҳам нотўғри. Унда келтирилган мақолларни ўрганиб, улар ўз контекстларига, яъни қўшимча ички мазмунига эга деган хулосага олиб келади. Асардаги шарҳлаш ва мақолларнинг айримлари бирор конкрет шахсга, назаримизда Рожийга маълум бўлган шахсга қаратилган ва маълум бир шахснинг индивидуал қиёфасини очишга хизмат қилади. Биз ҳам шоир замондошларининг маълумотига асосланиб, асарни шартли равишда «Зарбулмасал» деб аташни лозим топдик. Маълумки, мақол халқ оғзаки ижодининг яқини, сермазмуи, табиричан формаси бўлиб, бир неча авлодларнинг ақлу фаросати, зеҳн-заковати, ҳаёт тажрибасининг якуни, халқ донишмандлигининг маҳсулидир.

Меҳнаткаш халқ томонидан яратилган мақолларда ўзбек халқининг ҳуқуқсизликда, эдлатсизликда, мулкдор синф эгаларининг жабр-зулми остида яшаб келганлиги ифодаланган. Уларда халқнинг эзувчиларга қарши қаҳр-ғазаби баён этилган. Мақоллар орқали меҳнаткаш халқ ўзининг дунёқарашини, ватанпарварлик, дўстлик, муҳаббат, вафо, мардлик, қадр-қиммат каби чин инсоний фазилатларини ҳамда илғор гуманистик ғояларини донолик билан ифода этган.

«Зарбулмасал»даги мақоллар билан яқиндан танишганимизда асар, биринчи галда, халқ донишмандлигининг кўзгуси сифатида алоҳида аҳамият касб этади.

Рожийнинг «Зарбулмасал»и 440 байт (880 мисра)-дан иборат. У тўрт юздан ортиқ мақол, ҳикматли сўзларни ўз ичига олади. Асар асосан ўзбек тилида ёзилган бўлиб, унда баъзан тожикча, арабча байт ва мисралар ҳам учрайди.

«Зарбулмасал»да халқ масалчилиги таъсири кучлилиги туфайли унда шоирнинг дунёқараши, ўзи яшаган муҳит ва даврга бўлган муносабати акс этади. Буни эса алоҳида қайд этиш керак. Автор турли табақа кишилари, айниқса, меҳнаткаш халқ ҳаётини синчиклаб ўрганади ва чуқур изланишлар самараси ўлароқ ўз асарини яратади.

Шоир халқ мақоллари, ҳикматли сўзлар ва ибораларни тўплаб берар экан, асосий эътиборни уларнинг ижтимоий ва тарбиявий аҳамиятига қаратади. Рожий халқ мақолларининг синфий характерини яхши тушунган ҳолда, ўша замон кишиларининг ижтимоий ҳаётиши, турли ижтимоий табақа вакилларининг ўзаро муносабатларини тасвирлаб, даврнинг фосиқ, мунофиқ табиятли ярамас кишилар билан тўлиб-тошганлигидан ризат чекади:

Хешро оро деҳад бад бадтар аст,
Гар чули атлас бепўшад, хар хар аст.

Ёки:

Ошуфталғу йўқлиғ ила умр сулар,
Пек ёмон эриш ошувчи олчи тўлар.
Қимда дунё бўлса, булғай вақти чоқ,
Неча олтундин эса кесмас пичоқ.

Рожий бадавлат кишиларга хос бўлган хислатлар: очкўзлик, хасислик кабиларни тасвирлар экан, воқеа ва ҳодисаларни контраст тарзда ифодалайди. Гарчи камбағал, қашшоқлар номи тилга олинмаса ҳам, ҳеч нарсасиз меҳнаткаш халқ ор-номусли, доно деган фикр англашилиб туради. Бундан ташқари, байтдан кимки бойлик орттиришга ҳирс қўйган бўлса, ундан яхшилик кутма, деган мазмун ҳам келиб чиқади. Шоир ана шундай шахсларга нафратини билдиради.

Рожий яшаган даврда ислом дини ҳукмрон синф қўлида саводсиз меҳнаткаш оммани қулликда, жаҳолатда сақлаш омилларидан бири эди. Дин—шариат пешволари эса мол-давлат йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган, икки юзламачи кишилар сифатида оддий халқ нафратига учраб турадилар. Қозилар шариат қонунлари юзасидан ҳукм ва ижро ишларига белгиланган мансабдорлар эди. Шоир ана шундай «мўътабар зот» ҳисобланган қозиларнинг асл қиёфасини, қабиҳликларини ўткир ҳажв остига олади:

Қим бузулғай, қозиликка сайланур,
Тевага етса ажал, чоқ айланур.

Бу ерда Рожий бир томондан, қозилик лавозими нақадар тубан туришини ифодаласа, иккинчи томондан, бу мансаб эгасининг ярамас шахс бўлишини ҳам тасвирлайди. Қозилар тўғрисидаги бу байтда асосий

мазмун «Тевага етса ажал, чоҳ айланур» мақолида бўлса ҳам, шоир шу баҳонада ўзининг дин-шариат пешволарига бўлган салбий муносабатини ҳам билдиради.

Кўз ўнгига бўлиб турган воқеаларнинг гувоҳи бўлган шоир ҳуқуқсиз эзилаётган меҳнат аҳлининг ночор аҳволини мақолларга сайқал беринч орқали чизади:

Қайдадур бечора бор ранги сариқ,
Қорд топилмас ҳуқуқ бўлса ориқ.
Толе оники қабул айлар рови,
Бечорани ови юрса, юрмас дови.

Меҳнаткашнинг қорни овқатга, усти кийимга ёлчи-майди, ҳамма ерда ҳам камбағалнинг иши юришмайди. Бу замонанинг нобоплиги, бечора халқнинг зиддига юриши, унга боқмаслиги натижасидир.

Яна шунинг айтиб ўтиш кераки. Рокки м ҳаётлар воқеасида меҳнаткаш халқнинг аяпчи ҳолатини тасвирлар экан, контраст приёmidан фойдаланиб, бадавлат кишиларнинг ҳаётини унга қарама-қарши қўйиб, бойлар ҳар томонлама таъминланган, бошпанасиз фақир бечораларнинг бошига эса кетма-кет кулфатлар ёғилаверади, дейди шоир.

Толе билибон давлат элини топқай,
Иқбол ҳам они тешасизни чопқай.
Роҳат яна хилъат они уза ёпқай,
Бечорани тева узра итлар қопқай.

Давр, замона шундай тузилганки, давлати борнинг толеи ҳам баланд, хурсандлик устига шодлик келаверади. Улар қайғу-ҳасрат, очлик, яланғочлик нималигини билмайдилар. Лекин камбағалнинг бойлиги ҳам йўқ, шунинг учун толеи ҳам паст, унинг устига бахтсизлик ҳам, мусибат ҳам худди ана шундайларнинг бошига ёғилаверади.

Жамиятдаги ижтимоий тенгсизлик, манфаатлари турлича бўлган икки синф ўртасидаги қарама-қаршилик, зиддият шоир томонидан келтирилган мақол ва изоҳларда ёрқин ўз ифодасини топади. Ана шундай зулмат ҳукмронлигида софдил, тўғри сўз кишилар қашшоқликка маҳқум, «бахтни уйқуда» кўрадилар, бир тўда нодонлар эса ўз айш-ишратиға берилиб, халқни янада қаттиқроқ эзишни, сўнгги чақасини ҳам тортиб-юлқиб олишни кўзлайдилар:

Бу тарз иладур замонанинг ишига вой,
Ҳалвони ҳоқиму, етим калтакни егай, ҳой.

Туз эр ким эса, толен юз ўғирар,
Бахтни ўшал ҳамиша уйқуда кўрар.

Меҳнат аҳлининг қалбига етказилаётган жароҳатлар чексиз эди. Эксплуататор синфларнинг эзилувчи халққа кўрсатаётган жабр-зулмлари, ноҳақ ҳақоратлар шоирнинг кўнглини ранжитади. Шунинг учун ҳам Рожий зулмкорларнинг қилмишларини қоралайдиган мақолларни келтиради, уларни адолатли бўлиш, инсоний фазилатларни эгаллашга чақиради:

Айлама бирни ситам бирла ғамин,
Хонасини қилмагин пушти замин.
Озор йўлига бир қадамдур юрма,
Отингни ситамни кўчасига бурма.

Шундай бўлишига қарамасдан шоир ҳаётдаги тенгсизлик, карама-қаршиликлар тугани, бойларнинг камбағаллар устидан ҳукмронлиги абадий эмаслиги, қашшоқ халққа ҳам жабр-ситам қилувчилардан ўч олиш пайти келишини орзиқиб кутади. Рожийда ҳақиқат ғалаба қилиб, вайрон бўлган кўнгиллар ҳам ёруғликка чиқиб, камбағалларнинг ҳолига боқадиган яхши замонлар келишига ишонч катта. У ўзининг орзу-умидларини шундай тасвирлайди:

Қасри давлат ичра ким ўзни урар,
Ҳар тегирмон навбати бирла юрар.
Жулдур ўлғон етишур жононага,
Тушгай ойнинг ёруғи вайронага.

Мақоллар ва ҳикматли сўзлар гоёвий йўналишига кўра, ранг-баранг бўлиши табиий бир ҳолдир. Чунки, халқ мақолларида кўп қиррали ҳаётнинг барча соҳалари қамраб олинади. Рожийнинг «Зарбулмасал»идан ҳам асосан ижтимоий-сиёсий, ахлоқий масалаларга оид дидактик характердаги мақоллар кенг ўрин олади.

Демократ шоирларнинг ижодига хос бўлган умумий хусусият шуки, уларда дидактика бош масалалардан ҳисобланади. Прогрессив йўналишдаги барча шоирлар ёш авлоднинг тарбиясига эътибор билан қарайдилар, бу ҳақда ўз қарашларини билдирадилар. Рожий ҳам ана шу анъанани давом эттирган ҳолда халқ орасида кўп қўлланадиган, катта тарбиявий қимматга эга бўлган мақолларни тўплаб, уларни замонга нуқтаназардан тўлдириб, изоҳлайди. Шоир дидактик қарашларини ифодалашда умумхалқ тарихий тажрибасидан келиб чиқиб иш кўради. Даврининг файласуфи, бир қанча шо-

гирд етиштирган устоз—педагог сифатида ўз фикрларини баён этади. Дидактик характердаги мақол ифодаларда тилга эътибор, катталарга ҳурмат, мол-дунё орттиришга ҳирс қўймаслик, сабр-тоқатли, жасоратли ва камтар бўлиш, илм-ҳунарни эгаллаш каби ғоялар илгари сурилади.

Рожий коллективчиликининг кучи, афзаллиги ҳақида сўзлайди, бирлашиб аҳил-иттифоқ бўлишга, ҳар қандай мушкулни биргаликда ҳал этишга чақиради.

Ўзни ёлғиз ташлама, сен бемаҳал,
Кўпчилик не бўлса, сен ҳам бўл ўшал.
Қолмагил кўпдин, сен эрсанг борар,
Ёлғиз отни чанги чиқмас, чопса гар.

Рожий замонасининг прогрессив дунёқарашга эга бўлган маърифатпарвар шоир сифатида илм-фанни қадрлаб, ўқиш оғир ва машаққатли экани, у қунт, ҳавас ва меҳнат талаб этишини айтади. Шунингдек, у илм-ҳунарни улуғловчи бир қатор мақол ва ҳикматли сўзларни изоҳлари билан бериб, илмли кишилар фазилатини тавсифлаб, барча ҳунар ва билимларни ёшликда ўқиб эгаллаш лозимлигини таъкидлайди.

Бўлмаса илми кишини не деюр,
Қим қозонда бўлса, чўмичга чиқур.
Таълим олмоқдин киши ўзда қолур,
Устаси йўқ ҳар мақомда йўрғалур.

Рожий бир қатор мақоллар шарҳида илм аҳллари ҳақида сўзлар экан, уларга илмсиз кишиларни қарама-қарши қўяди, жоҳил, худбин кишилар қанчалик юқори мансабларни эгалламасин, оқибат ҳақиқат ғалаба қилади, оқилу донолар ўз ўринларини топадилар, деган оптимистик қарашни илгари суради:

Жоҳил айтса сўз қилур доно қиёс,
Ҳанграса эшак солурлар беда, тос.
Қўйса жоҳил олим ўрнига қадам,
Болта келгунча олодур кунда дам.

Шоир меҳнатнинг ролига алоҳида тўхталади. У кишиларни ўз қўл кучи билан кун кўришга ундаб, бойлар — текинхўрларнинг ҳаёт образига нафрат билдириб, меҳнат билан яшашни афзал ҳисоблаб, меҳнатнинг фазилатларини улуғлайди. Кишиларни меҳнатсевар бўлишга чақириб, иш ёқмас дангасаларни танқид қилиб, худди шу мазмундаги мақол, ифодаларни келтиради:

Етмағил оламда, эй ёр, ишлағил,
Бекор ўлганинча бекор ишлағил.

Борма хирмонга ўроқда йўқ эсанг,
Донини олма машоқда йўқ эсанг.

Мақолларда меҳнат моддий ва маънавий бойликнинг асоси, инсоннинг кўрки, зийнати сифатида тасвирланади ва ялқовлик, текинхўрлик, ўғрилиққа нафрат билдирилади. Халқ шу мазмундаги мақолларда тўғрилиқ, ростгўйликни улуғлаб, ёлгончилик ва қаллобликни савалайди. Меҳнатни улуғлаган бир қатор сатрлар ҳануз ўз актуаллигини йўқотган эмас, балки меҳнат шон ва шараф ишига айланган совет замонасида алоҳида мазмун касб этади.

Келтирилган мақол ва ҳикматли сўзлардан, уларга берилган изоҳлардан кўринадики, шоир кишининг киши билан муносабат экондиратида қилинишига кескин нопозилик билдиради, қашшоқ, ночор халқ томонида туриб, унинг манфаатларини куйлайди.

«Зарбулмасал»нинг диққатга сазовор муҳим томонларидан бири шуки, асар мақолларнинг оддий тўпламидан иборат бўлиб қолган эмас, балки ҳар бир мақолга ижодий ёндошилган ва у муайян мотивни очишга хизмат қилади. Рожий халқ мақоллари, ҳикматли сўзлар ва ифодаларни тўплаш билан ўзбек тилининг сўз бойликларини кўрсатди.

Рожий «Зарбулмасал»да узоқ вақт давомида қўлланиб, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ўзбек халқ мақолларини тўплади, уларнинг асл мазмунини сақлаган ҳолда гоё ва мазмун жиҳатидан қайта ишлади. Асардаги ҳар бир байт бир мақолни ўз ичига олади. Одатда байтнинг бир мисраси шоир томонидан киритилган бўлиб, иккинчи мисрадаги мақолнинг мазмунини очиш учун хизмат қилиб, уни тўлдиради. Байтнинг иккала мисраси мазмун ва гоё жиҳатидан узвий бир бутунликни ташкил этади.

Ёзма адабиётнинг халқ оғзаки ижоди билан яқинлигини кўрсатувчи асарлар Рожийга қадар ҳам яратилган эди. XV асрнинг улуғ гуманисти Алишер Навоийнинг «Маҳбубул-қулуб» ва XVIII аср охири, XIX аср биринчи ярмида яшаган ёзувчи Гулханийнинг «Зарбулмасал»и фикримизга яққол далил бўла олади.

Гулханий ва Рожий «Зарбулмасал»лари мустақил ёзилган оригинал асарлардир. Уларни ёзишдан кўзда тутилган мақсад бир, у ҳам бўлса, ўзбек халқ мақолларини тўплаб берини ва ўз ижтимоий қарашларини ифодалашдир.

Гулханий ва Рожийнинг халқ мақолларини жам - этиб халққа тақдим этишлари устоз Навоийнинг «Маҳбубул-қулуб» асаридаги анъанани давом эттириш ва ривожлантиришнинг кўринишидир.

Бадиий ижодда жонли тил хазинасидан фойдаланиш ўз замонаси учун ижобий ҳодиса эди. Халқ тилининг бу бойлиги Муқимий асарлари тили лексикасида ҳам сезиларли ўринни эгаллайди. Мисоллар:

Яхшилигининг фуқаро билмагай,
Ҳали булар, кўзга бизи илмагай².
Бир оғиз эмди олдилар янги,
Чўқди лаппак табақ уза чанги³.

Муқимий халқ мақолларидан унумли фойдаланиш билан чекланиб қолмай, ўзи ҳам янги мақол ва ҳикматли ифодалар яратди. Шоир асарларида келтирилган айрим ифодалар фольклорга ўтиб, халқ орасида қўлланиб келмоқда. Масалан:

«Ўзим ҳар жойдаман, кўнглум сендадур»;
«Келур бир куи сени ҳам йўқлағудек бир замон яхши».

Муқимий ва Рожийда панд-насиҳат характерида бир хил мазмундаги мақол ҳамда маталлар ҳам учрайди.

Муқимий ўз асарларида халқ мақолларидан моҳирлик билан фойдаланиб, ўзи ҳам янги мақол ва ифода-лар яратган бўлса, Рожий ҳам мақол ва ифодаларни жамлаб, ўзи ҳам янгиларини яратади. Ҳар иккала шоир ижодида халқ сўзлашув тили бойликларидан намуналар жуда кўп. Шоирларнинг жонли тил хазинасини мўътабар санаб, унга тез-тез мурожаат этганлари, асарларининг тили халқчил бўлиши, деярли саводсиз халққа осон сингиб кетишига олиб келди. Бу XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги демократик адабиётда илгари сурилган тенденция — халқчилликнинг кўринишларидан биридир.

Шундай қилиб, Рожий, актуал темаларда ҳозиржавоб ҳажвий шеърлар ва «Зарбулмасал» асарини яратиб, XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти тараққиётига ўзига хос ҳисса қўшган шоирлардандир.

² Муқимий. Асарлар, 2-том, 7-бет.

³ Ўша асар, 32-бет.

ХУЛОСА

XIX аср охирида Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши натижасида иқтисодий-ижтимоий ҳаётда маълум даражада ўзгаришлар руи берди, завод-фабрикалар қурила бошланиб, ишлаб чиқаришда капиталистик муносабат пайдо бўлади. Шаҳар ва қишлоқларда ишсизлар сони орта борган сари пролетариат армияси вужудга кела борди. Социал синф вакиллари орасида табақаланиш кучайди. Турли табақалар ўртасидаги зиддият, қарама-қаршилиқ айни чоқда маданий-адабий ҳаётда, синфий идеологияда, хусусан, бадиий адабиётда ўз ифодасини топди. Даврнинг прогрессив йўналишдаги адабиёт намояндалари ижтимоий ҳаётга ўз муносабатларини билдириб, шу давр руҳини акс эттирадиган адабий асарлар яратдилар. Шуниси характерлики, йирик шаҳарларда бир қатор шоирлар туркуми қизғин ижодиётга берилди. Ҳар қайси туркум шоирларга таланти, меҳнаткаш халқ ичидан етишиб чиққан устоз шоирлар етакчилик қилдилар. Қўқондаги адабий ҳаракатчиликка назар ташласак, демократ шоирлар Муҳаммад Аминхўжа Муқимий, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат, Убайдулла Завқий ва улар атрофига уюшган, шу йўналишга яқин турган Писандий, Ғурбат, Рожий, Анбар отин, Нодим, Муҳаййир ва бошқа шоирларни кўрамиз. Улар ўз ижодларида маҳаллий бой ва амалдорлар, дин, шариат пешволарини танқид остига олдилар, оддий халқ манфаатларини ҳимоя қилдилар.

Жамиятда эзувчи ва эзилувчи синфлар мавжудлиги сабабли, ҳар бир гуруҳнинг қарашларини ифодалайдиган шоирлар ҳам бор эди. Ҳукмрон синф учун хизмат қиладиган, уларни мақтаб кўкларга кўтарадиган лаганбардор шоирлар ҳам йўқ эмас эди. Ана шу реак-

цион адабиёт вакиллари билан демократик адабиёт намояндалари ўртасидаги ғоявий кураш кескин тус олди. Реакцион йўналишдаги шоирлар ўз ижодлари билан мавжуд тузум асосларини мустаҳкамлаш, ҳукмрон синф қарашларини ҳимоя этнш, меҳнаткаш оммани ўз эзувчиларига тобелик руҳида тарбиялашга хизмат қилдилар.

Демократик йўналишдаги қалам аҳллари ўз ижодларида, биринчи галда, ўзбек классик адабиётининг илғор традицияларини давом эттирдилар. Уларнинг асарларида инсонийлик биринчи ўринда турди. Илғор қарашли шоирлар поэзиянинг турли жанрларида қалам тебратиб, сатирадан ўринли фойдаландилар. Улар меҳнаткаш халқ томонида туриб, халқ манфаати учун курашиб, унинг орзу-ҳавасларини ифода этдилар.

Айниқса, Муқимий адабий мактаби ўзбек адабиёти тараққиётида алоҳида ўрин эгаллайди. Мазкур адабий мактабнинг ўзига хос хусусиятлари бор. Демократик йўналишдаги шоирлар ижодида ўзбек классик адабиётининг, хусусан, XIX аср биринчи ярмидаги Махмур, Гулханий ижодиётининг таъсири сезиларлидир. Улар ўз ижодларида ижтимоий мотивларга, халқчилликка катта эътибор бериб, реал гўзалларни тасвирлаган ҳаётий лирик асарлар яратдилар. Катта-кичик ҳажвий асарларида эса халққа озор бераётган, уни хўрлаётган, инсоний фазилатларни оёқ ости қилаётган ҳукмрон гуруҳ кирдикорларини фош этдилар. Улар ўз ижодларида меҳнаткаш омма тарафида туриб, унинг орзу-истакларини очиқ-ойдин ифодалаб, эзилган, жабрланган халқ куйчиси бўлиб етишдилар. Халқ учун хизмат қилиш, унинг манфаатларини ҳимоя қилишни ўзларининг муқаддас бурчлари ҳисобладилар.

Ғурбат ҳажвий асарларида маҳаллий бой ва амалдорларнинг зиқна, хасис, тамагирликларини танқид қилди. Шоир ўз диёри ва чет элга қилган саёҳатлари асосида ёзган шеърларида қатор шаҳар ва қишлоқларнинг кўриниши, оби ҳавоси, одамлари ҳақида маълумот беради. Тошкентдаги гимназияни кўргач, Ғурбат «Гимназия» шеърини ёзди. Фурқат ва Нодимнинг ана шу гимназияда бўлиб ўз таассуротларини ифодалаб шеър ёзганлари маълум. Демак, ҳар учала шоирнинг дунёқарашларида яқинлик, шеърларида эса ҳамоҳанглик бор. Ғурбат рус маданияти ва техникасининг ўзбек халқи

ҳаётига кириб келишини табриклаган маърифатпарвар шоирлардан биридир.

Шоир Гурбатнинг девонидан ўрин олган лирик шеърларида социал тузум иллатлари қораланиб, содир бўлаётган ноҳақликларга норозилик билдирилади. Гурбат муҳаббат лирикасида севимли гўзалга бўлган самимий муносабатлари ва нозик ҳис-туйғуларини ифодалади.

Гурбат Муқимий ва Завқий ҳажвларидан илҳомланиб, уларга яқин тема ва ғояда асарлар ёзди. У Муқимий анъаналарига амал қилиб, ўз «Саёҳатнома» мухаммасини яратди. Гурбат ўз ижоди билан Муқимий адабий мактаби традицияларини давом эттириб, ўзбек адабиёти тараққиётига ўзига хос ҳисса қўшди.

XIX аср охири ва XX аср бошларидаги илғор алабий ҳаракатчилик вакилларида Сулаймонқул Суяроқул угли Рожий ўз даврининг социал темаларида асарлар ёзди. Хусусан, шоир қўрбошилarning хатти-ҳаракатини фойдаланган ҳажвий шеърлар яратди. Ҳажвларда босмачиларнинг меҳнаткаш халққа етказган жабр-ситамлари, чиркин феъл-атворлари жуда очиқ-ойдин очиб берилди.

Рожий таърих (хронограмма) ёзишга моҳир бўлган. Жумладан, шоирнинг Муқимий вафотига ёзган таърихи аҳамиятлидир.

Рожий халқ оғзаки ижодига юқори баҳо беради. У жонли сўзлашув тилида қўлланиб келаётган мақол ва ифодаларни тўплаб, «Зарбулмасал» номли шеърини асарини яратади.

Асарда берилган мақоллар асосан ижтимоий ҳаётга оид, дидактик характерга эгадир. Мақол ва ифодаларнинг, шунингдек, изоҳларнинг характери шоир дунёқараши, синфий позициясини белгилашда асосий омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

Гулханий ва Рожийнинг «Зарбулмасал» асарлари халқ оғзаки ижодиётидан ўринли фойдаланишнинг ёрқин намуналаридир. Мазкур асарлар ўзбек тили ва адабиёти, халқ оғзаки ижодини ўрганишда муҳим материал бўлиб хизмат қилади.

Шундай қилиб, XIX аср охири ва XX аср бошлари Муқимий, Фурқат бошчилигидаги Қўқон адабий ҳаракатчилигида Гурбат, Рожий сингари илғор шоирлар ўз ижодлари билан тақдирлашга арзигулик роль ўйнадилар. Ҳар иккала шоир ҳам Муқимий ва Фурқат ижоди-

ётидаги бой традицияларга амал қилиб, уни давом эттирдилар. Ғурбатда маърифатпарвар қарашлар ва айрим шахслар танқиди, Рожийда эса актуал темаларда ёзилган асарлар билан бирга маърифатпарварлик ва халқ донолигини ўзида мужассамлантирган «Зарбул-масал» асари катта ўрин эгаллайди.

Муқимий адабий мактаби ўзбек адабиётининг умум-тараққиётида катта роль ўйнади. У ўзбек классик адабиётдаги илғор традицияларни давом эттириб, янги замон талабларини илгари сурди. Айниқса, у демократик халқчилликни юқори поғонага кўтариб, бир томондан, норасо замонани ўткир сатира остига олган, иккинчи томондан, прогрессив маърифатпарварликни тараннум этган намуналари билан танилди. Бироқ бу адабий мактабга алоқадор шоирлар кўпини кўрган, анча истеъдодли бўлишларига қарамай, катта эпик асарлар, дostonлар яратмадилар. Бизнингча бу даврга келиб, ижтимоий ва социал ҳаёт қалам аҳллари олдиға ўз талабларини қўйиши натижасида аввалги даврга нисбатан ҳаёт ва адабиётнинг ўзаро боғланиши бирмунча кучайди. Адабиёт синфий курашнинг идеологик қуроли сифатида кенг ва чуқурроқ мазмун касб эта бошлади.

Муқимий адабий мактабининг илғор тенденциялари ҳамда демократик руҳининг Ҳамза ижодиётига таъсири кучлидир. Ўзбек совет шоирлари Ғафур Ғулом, Собир Абдулла, Ҳабибий, Чархий ва бошқалар ўзбек классик адабиётининг илғор анъаналарини ўрганиб, уни янги мазмун билан бойитиб, юқори поғонага кўтардилар.

МУНДАРИЖА

Қириш	3
Шоир Ғурбат ҳақида	9
Ғурбатнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти	11
Ғурбат «Саёҳатнома»лари	15
Ғурбат — маърифатпарвар шоир	19
Ғурбат лирикаси	33
Рожийнинг ҳаёти ва адабий фаолияти	37
Рожий «Зарбулмасал»и	44
Хулоса	51

Раҳматова Д.

Муқимий издошлари: (Фурбат
ва Рожий) Д. Раҳматова. Т.:
«Фан», 1978.— 566.

Муқими.

8Уз

На узбекском языке

Дильбар Рахматова

ПОСЛЕДОВАТЕЛИ МУКИМИ

*Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабон китоблар таҳрир ҳайъати
томонидан нашрга тасдиқланган.*

Муҳаррир С. Раззоқова
Техмуҳаррир О. Остроухова
Корректор М. Камбаровва

ИБ № 473

Р08246. Теришга берилди 9/II-78 й. Босишга рухсат этилди 2/III-78 й. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Босма л. 2,94. Қоғоз л. 0,875. Ҳисобнашриёт л. 3,0. Нашриёт № 689. Тиражи 5000. Баҳоси 10 т.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.
Заказ 34.

Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.